

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

ДЕЩО ПРО МОВУ

ЗБІРКА СТАТЕЙ

НЬЮ-Йорк 1959

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Потреби нашого практичного мовотворення та вивчення української мови забирали досі всі сили наших мовознавців, а проблеми загального, теоретичного мовознавства майже цілком залишалися поза їхньою увагою. І, либонь, не випадково знавець сорока мов акад. А. Кримський не написав аніоднісінької праці з теоретичного мовознавства, а Є. Тимченко систему теоретичної фонетики подав тільки як вступ до історичної фонетики української мови. К. Михальчук теж виклав деякі теоретичні міркування тільки в зв'язку з обороною української мови (у праці „До питання про українську літературну мову”).

Показово, що ні один український мовознавець не написав навіть шкільного курсу загального мовознавства, за винятком цілком „казенного” „Вступу” М. Калиновича та таких же „Нарисів” Л. Булаховського, цього, зрештою, російсько-українського мовознавця. А тимчасом ясно, що без теоретичного усвідомлення годі обійтися й при опрацюванні практичних потреб українського мовознавства. Про це свідчить хоч би історія української літературної мови, труднощі в з'ясуванні її діалектної основи, коли українські науковці та письменники діяли просто наосліп, розв'язуючи практичні питання її вноормування.

Потребу теоретичного освітлення практичних справ нераз відчував і я, пишучи, наприклад, працю „Українська літературна мова, її виникнення й розвиток”, і мені доводилось таки частенько розв'язувати теоретичні проблеми попутно, в процесі писання цієї праці чи якихось інших моїх описових робіт. Внаслідок цього й виникли оце мої статті. Думаю, що я, мавши справу з фактами української мови, а також викладавши на протязі багатьох років загальне мовознавство в педагогічних інститутах, зміг вияснити в цих статтях і деякі „загальнообов'язкові правила”, тобто те, що його можна розглядати як певні закономірності людської мови.

До речі, вживане в цих моїх статтях поняття закону слід розуміти як закономірності, можливі в житті людського суспільства, а не як універсальні закони фізичного світу.

У статтях повторюються деякі моменти, і це пояснюється тим, що я писав їх як самостійні закінчені статті, а не розділи більшого цілого.

В. Ч.

МОВНИЙ ЗНАК

Позначування речей за допомогою мовних засобів, зокрема слова-називання (номінативна функція мови) здавна висунули поняття **мовного знаку** (фр. le signe, нім. das sprachliche Zeichen). З ним, із цим поняттям, фактично мали справу ще стародавні грецькі філософи, коли сперечалися про природу назви (**θέσει** чи **φύσει**). Навколо цього йшли суперечки середньовічних номіналістів, як вони обговорювали відношення між річчю й назвою. О. Потебня теж мав на увазі це явище, розуміючи слово як символ уявлень („вона — мова — як така містить у собі тільки уявлення, тобто натяки на думку, її **символи**”...¹).

Але найближче підійшло до специфіки цього явища мовознавство ХХ ст., особливо соціологічна школа Ф. де Соссюра. Проте ще й досі мовознавці вживають цього поняття без виразного визначення його обсягу й змісту.

У цій своїй статті, я хотів би саме з цього й почати — із спроби визначити точніше його, цього поняття й явища, суть. Для цього передусім, на мою думку, треба відмежувати **мовний знак** від **символа**, бо досі в лінгвістиці здебільшого вживано цих двох термінів як синонімів чи — точніше сказавши — паралелізмів на позначення того самого поняття. Власне, тут доводиться мені тільки приєднатися до Ф. де Соссюра, що заперечував тотожність цих понять. За підставу для цього розрізнення він узяв ознаку **довільності** мовного знаку (про це далі), тимчасом як символ „зовсім не довільний, символ — „це залишок (рудимент) натурального зв'язку між позначенням і позначуваним”. „Терези як символ справедливості, — навів він такий приклад на доказ своєї думки, — не так легко замінити будь-чим іншим, наприклад, возом”...²)

Я сказав би, що мовний знак — це **безпосереднє значення**, а символ — це позначення з одночасним поєднанням двох різних речей чи явищ, причому одна річ виступає як посередниця між позначенням і позначуваним. Через те це

¹) „О национализмъ”. „Мысль и языкъ”, 3 изд., Харьковъ, 1913 г. Ст. 232.

²) Cours de linguistique generale, Lousanne — Paris, 1916, ст. 101.

позначення може легко переростати в поетичне (образне) уявлення (напр., „айстри” — квіти й борці за волю в поезії О. Олеса „Айстри”, і тут квіти — річ-посередниця).

Словом, символ ще й досі не зовсім відірвався від стародавньо-грецького *σύμβολον* — умовного речевого розпізнавального значка для членів якогось товариства, часом таємного, де було, справді, дві речі — самий значок і товариство.

А втім, якщо розуміти **мовний знак** як **слово** тільки, то в певних тямових (семантичних) умовах він може збігатися з символом, оскільки в слові можлива метафоричність. Але ця збіжність зводиться нанівець майже, якщо позбавити слово права бути єдиним носієм поняття мовного знаку. А це виявляється неминучим при ближчому розгляді цього явища! І так можна, на мою думку, підійти до того нового, що його можна виявити в **обсязі** цього поняття (мовного знаку). Досі бо у всіх міркуваннях про мовний знак звичайно фігурувало тільки слово, як певна мовна одиниця, як найконкретніший для практичної мовної свідомості складник мови, як засіб називання, ім'я (звідси ототожнення „мови” з „словом”, напр., в українській поезії: „мово рідна — слово рідне!”). „Слово” мали на увазі стародавні грецькі філософи, його розглядали номіналісти, про нього говорили заступники психологічного мовознавства (О. Потебня), ну, і так це триває й досі. І хто-зна, чи не заважила тут якоюсь мірою ота практична мовна свідомість, що виділяла з мовного потоку (звукового ряду) насамперед слово?

Я ж думаю, що в обсяг поняття мовного знаку входять — реально, в мовній свідомості — **геть чисто всі структурні складники мови** — і фонем³⁾, і слова, і синтаксичні типи — синтагми, оскільки вони для мовної свідомості щось **означають, якимось заважають** (поняття ширше, ніж **називання, номінація**, що являє собою переважно функцію „слова”) в мовній системі як такі. Висловивши цю думку, я тим самим знаходжу й те нове в **змісті** мовного знаку, що його можна виявити при глибшій розгляді цього поняття: мовний знак — це не тільки намінятивність, — це структурна **значність**, потрібна для обопільного розуміння, оскільки мова — засіб суспільного взаємнення, здійснюваного через мовні акти.

Якщо мовними знаками вважати всі оті явища (фонема, морфема тощо), то тоді виходить, що вони можуть бути

³⁾ Ще Арістотель у „Поетиці” відзначив це явище мови, як неподільний звук і елемент значення *στοιχεῖον*.

різних **структурних типів**. Структурно найпростіший знак — фонема (г — г: гніт — гніт), всі інші — **комплексні** або **складені**, бо вони складаються з інших знаків, із знаків-**попередників**, часто в кількарізному пляні. Напр., слово „домик” складене з п'ятьох фонем і двох морфем, тобто з тих знаків, які для утворення слова повинні в мові **попередити** бути (звідси отой термін — **знак-попередник**)⁴). Фразеологізм „дуба дати” в розумінні „вмерти” ще складніше знакове явище: в ньому наявні не тільки середослівні знаки-попередники, а ще й двослівність.

За функціями знаків у **знаковій системі мови** знаки можна поділити на **номінативні** (слово) і **фонетико-граматичні** (фонема, морфема, синтагма).

Якщо взяти тепер на увагу все вище сказане, то мовний **визначник** можна визначити як **певний тямово (семантично) - звуковий складник мови, що має певну вагу, значення в структурі мови**. Кожна мова — це система мовних знаків, упорядкованих за певними законами внутрішнього розвитку даної мови; в межах граматичної її будови мовні знаки співпадають із граматичними формами, в лексичному фонді — з лексичними категоріями.

З боку фонетико-граматичних знаків кожна мова, незалежно від характеру її структури (аморфна, флективна, аглютинативна), **самодостатня**, тобто її знаків завжди „вистачає” для всякого мислення й висловлювання. Напр., для української фонетичної системи не має аніякісінської ваги те, що в ній немає назалізованих голосних, також німецькій ані трохи не шкодить те, що в ній немає звука Ж. Те саме можна сказати про різну кількість відмінків у різних мовах, як також і інших фонетико-граматичних явищ.

Номінативних знаків, навпаки, майже ніколи в мові не вистачає через те, що дійсність завжди підсуває мові нові, до того не знані об'єкти для називання. Звідси — потреба в новотворах і лексичних запозиках.

Ще К. Михальчук у своїй праці „До питання про українську літературну мову”, написаній десь наприкінці ХІХ ст., звернув був увагу на те, що в тому самому мовному акті не можна вжити одночасно двох тотожних функцією явищ. Це він зробив, відзначаючи поняття „самостійної” чи, як він пише, „конкретної або елементарної мови”. „За зовнішню ознаку, що цілком відрізняє всі мовні одиниці, які належать до категорії різних загальних мов (общих? В. Ч.), від оди-

⁴) В даному разі не має значення питання про походження морфеми. А втім, мовознавство ще й досі переконливо цього питання не розв'язало, плутаючись між двома теоріями — аглютинації та адаптації.

ниць, котрі належать до категорії конкретних або елементарних мов, є той факт, що першими з них ніхто не може говорити попросту **через фізичну неможливість уживати за одним заходом у мові рівнобіжні слова, форми та звуки геть усіх наріччів та говірок, що входять до їх складу**... „Говорять же, а так само й пишуть виключно останніми, тобто конкретними або елементарними мовами („живими говірками” або культурними їх відмінами — „літературними мовами”) з тієї **натуральної причини, що тільки такі — суцільні, однорідні й цілком виразні з звукового та граматичного поглядів мовні одиниці через психо-фізичні умови функції мови і можна вживати як безпосереднє знаряддя висловлювати думки**”.⁵⁾

Це місце в Михальчуковій праці я виявив після того, як цілком самостійно сконстатував це явище в своїй праці „Типи мовних актів”, що була вперше надрукована в „Науковому збірнику”, ч. I УВАН (Нью-Йорк, 1952 р.).⁶⁾ У тій своїй праці я писав так: „А що в тому самому акті не можна вжити двох тотожних функцією знаків (одномовних чи різномовних — це однаково; я б це назвав одинністю, чи непроникненністю мовного знаку), то й кожен із мовців може вжити одного знаку з тієї чи тієї системи — А чи Б”.

Поняття **одинності чи непроникненності мовного знаку** я запроваджую тепер у цю теорію мовного знаку. Одинністю чи непроникненністю мовного знаку можна пояснити факти випадання з практичного мововжитку одного з двох хресних імен, що є, наприклад, у західних українців (Ярослав Богдан, Наталка Володимира), — їх пишуть у документах, але в побуті вживають тільки першого. Від цього явища треба відрізняти подвійні прізвища типу „Квітка-Основ'яненко”, „Карпенко-Карий”, що являють собою тільки розширення імени, а в системі знаків фігурують **як один знак**. Те саме можна сказати й про поєднання імени й прізвища (напр. „Іван Петренко”), де прізвище виступає як додаткова ознака імени, ознака, що відрізняє „Івана Петренка” від „Івана Левченка”. Так само сприймається й поширене в російській, а почасти наявне і в українській мові включення в розширене ім'я ще й називання по-батькові: „Іван Кирилович Петренко” — це не те, що „Іван Павлович Петренко”. Що

⁵⁾ „До питання про українську літературну мову”. „Український діалектологічний збірник”, II. Київ, 1929 р. Ст. 5.

⁶⁾ Цю Михальчукову працю я читав і раніш, ще на Україні, але тоді я звертав у ній увагу на інші потрібні мені моменти (напр., характер мовотворів). Факт незалежного відкриття того самого явища в працях різних дослідників свідчить про більшу вірність спостереження.

це так, це легко можна перевірити на галицьких іменах і прізвищах, де ті й ті мають форму імени, напр., Іван Ярема⁷⁾: без попереднього „побутового” ознайомлення тут неясно, що з них фігурує як ім'я, а що як прізвище, бо в них нема відповідних формальних ознак, і їх наявність у західно-українській мові — продукт німецьких канцелярій, в яких слов'янські оформлення слова не були обов'язкові. Порухення одинності мовного знаку можливе тільки в деяких спеціальних умовах. Так, І. Котляревський вжив у „Наталці Полтавці” двох різномовних знаків з гумористичною метою: „кажи-говори”. Спеціальні умови для порушення одинності мовного знаку були в історії англійської мови в XIII ст. і пізніше, коли в Англії вживано як **своїх** (це й були ті „спеціальні умови”) французької й англо-саксонської мов. Так, у релігійному трактаті з 1225 р. „Ancren Riwe” вжито поряд французького й англо-саксонських слів: *charite, thet is love*. У Чосера знаходимо такий паралелізм: *paynaunt and sharp*. Ще з старовинної баляди: *faith and troth*.

Коли піти далі в міркуваннях про мовний знак, то не можна обминути й „стародавньої проблеми” про **φύσει** та **θέσει**, бо вона залишилась нерозв'язаною ще й досі. Ф. де Соссюр вважає, що мовний знак „довільний (*arbitraire*) щодо позначуваного, з яким у дійсності він не має ніякого природного зв'язку”⁷⁾. Але з цією думкою не всі згодні, і вже нашими часами, напередодні другої світової війни, вибухла була ціла дискусія на цю тему, зосереджена найбільше в органі копенгагенського лінгвістичного гуртка „Acta linguistica”. Думку Ф. де Соссюра про довільність мовного знаку вважали помилковою Е. Пішон, Е. Лерх, Е. Бенвеністе. Але на її оборону виступили учні Ф. де Соссюра А. Сешейє, Ш. Байї, Г. Фрай, що опублікували навіть спеціальну декларацію під заголовком „За довільність позначення”, ухвалену на засіданні женецького лінгвістичного гуртка 4/VI 1941 р. Ще раніш Ш. Байї надрукував окрему статтю на цю тему.

На мою думку, такі розбіжності в розумінні цього моменту виникають, з одного боку, із суперечностей, наявних у самій теорії Ф. де Соссюра, а з другого — їх породжує складність самого явища мовного знаку. Він же (Ф. де Соссюр), сконстатувавши, що „внаслідок довільності мовного акту”... „мова цілком безпорадна супроти чинників, що змінюють зв'язок позначення з позначуваним”, разом з тим зазначає, що „маси носіїв мови у виборі позначення не вільні

7) Згадувана праця, ст. 103.

і не можуть замінити одного знаку іншим”⁸⁾.

Я вважаю, що до цієї проблеми треба підходити інакше, не з погляду дилеми — так або так, а треба взяти на увагу всі спостережені в ньому особливості й прикмети. Якщо підійти так, то можна ствердити, що мовний знак а) **умовний** або — якщо вжити терміну Ф. де Соссюра — **довільний**, б) **традиційний**, в) **соціально-зумовлений**, г) **сумежно-асоціативний**.

Оту першу ознаку мовного знаку — **умовність довільність**, відзначали ще стародавні грецькі мислителі, що додержувались погляду **θέσει**, покликаючись на факти називання тих самих речей у різних мовах за допомогою різних слів. **Традиційність** зрозуміла й без пояснення, бо кожне покоління носіїв мови успадковує свою мову (отже, систему мовних знаків) від попередніх поколінь. **Соціальну зумовленість** мовних явищ відзначав ще В. Гумбольдт, коли писав, що „у впливі мови на людину виявляється її закономірність”⁹⁾. Це ж саме знаходимо й у наведених вище цитаті з Ф. де Соссюра — що „маси носіїв мови у виборі позначення не вільні і не можуть замінити одного знаку іншим”. Зв’язок між знаком і позначуванням відбувається в людській свідомості за асоціацією сумежності. Напр., звуковий комплекс „стіл” викликає уявлення про поняття стола як речі — і навпаки.

Таке розуміння природи мовного знаку я назвав би **пучковістю**. Це значить, що його природу творить переплетіння всіх отих моментів, і ці різні моменти дають різні можливості в „житті” знаку, які без „пучкового підходу” можуть здаватися взаємосуперечними.

Які ж „можливості” можуть впливати з пучкової природи мовного знаку?

Умовність природи його та сумежно-асоціативний зв’язок між ним і річчю дають можливість стороннім для мови чинникам втручатися в його „життя” (отже, і в життя мови як системи знаків). Справді бо, якщо цей зв’язок умовний, **θέσει**, а не **φύσει**, то його можна й розірвати і стіл назвати не звуковим комплексом „стіл”, а, наприклад, *table* чи ін-як. Асоціативні зв’язки людина набуває шляхом розвитку, вони не природні, а тому й зміна їх можлива. І. Павлов називає асоціації „тимчасовими зв’язками”.

„Тимчасовий нервовий зв’язок, — пише він, — це універсальне фізіологічне явище в світі тварин і в нас самих. А ра-

⁸⁾ Згадувана праця, ст. 169.

⁹⁾ Подаю за О. Потебнею — „Мысль и языкъ”, 3 изд. Харьковъ, г. 1913, ст. 29.

зом з тим воно ж і психічне — те, що психологи називають асоціацією, чи то буде утворення різноманітних зв'язків з різноманітних дій, вражень або з літер, слів та думок”¹⁰⁾.

Але традиційність та соціальна зумовленість мовного знаку стають супроти цього опором, перешкоджають змінам. Опірливість змінам у різних мовних знаках різна — більша в фонетико-граматичних, менша в номінативних. У своїй праці „Типи мовних актів” я розглядаю опірливість мовних знаків в межах **третього підтипу другого типу** мовних актів. Там же я подаю значну кількість фактів, що ілюструють ці явища.

¹⁰⁾ Подаю за кн. проф. М. Миценка „На послугах єдиного принципу” (критичні зауваження). Лондон, 1956 р. Ст. 7.

ТИПИ МОВНИХ АКТІВ

Історичне буття мови (наставання, тривання тощо) як *langue*, за де Соссюром, реально відбувається в свідомості окремих мовців як носіїв її. А що їхнє, цих мовців, мовлення (*parole*, за де Соссюром) здійснюється звичайно в **двобічних мовних актах**,¹⁾ то й можна говорити про ці акти як **призми**, що крізь них „пропускається” історичне тривання мови й мовозміни. „Заломлювання” мовних явищ у цих призмах і дає такі чи такі ефекти в мовній дійсності. Тим то з’ясування основних типів цих актів і наближає нас до зрозуміння багатьох мовних процесів уже соціального порядку.

Нормально мовний акт відбувається тоді, як у свідомості обох мовців наявні ті самі (звичайно, соціальні своєю природою) мовні уявлення = та сама „середова мова” = та сама система мовних знаків, *langue*. Якщо, наприклад, один каже українське слово „вода” (позначу його латинською буквою А, надавши йому значення „свого”), то й другий, той, що слухає, повинен уявити це слово з такими ж звуками, в такій же формі і з таким самим значенням та сприймати його як „своє”. Цей тип мовного акту я називатиму далі **першим типом**. Такий мовний акт не дає в системі мовних знаків відчутних змін, дає тільки несутні, непомітні зміни, наприклад, фонетичного характеру, що виникають, може, від фізіологічно неточного відтворення звука (здебільшого в дітей), або семантичного характеру, що походять, може, від недостатнього розуміння слова чи явища, тим словом названого.²⁾ Інакше сказавши, такий мовний акт не порушує властивій історичної тягlosti даної системи мовних знаків, а через те й мова в зовнішньолінгвістичному пляні залишається сама собою, як окрема мовна одиниця. Це, може, так, як жива істота-людина (це тільки образ, бо мова — не живий організм), змінючись впродовж свого життя, не перестає бути собою. Тільки неоднаковість таких непомітних змін в різних частинах мовної території (з причин позамовного характеру) може при-

1) Ще В. Гумбольдт визначав мову як сукупність мовних актів. „Мова є вічно повторювані зусилля (*Arbait*) духа зробити почленоване звучання висловом думки, — писав він у праці „Про відмінності...” „Це визначення не мови, а мовлення (*Sprachens*), як воно кожного разу відбувається. Але, власне кажучи, тільки сукупність таких **актів** мовлення і є мова”. Подаю за працею О. Потебні „Мысль и языкъ”, під. 3, Харковъ, 1913 р. Ст. 23.

2) Розгляд причин цих змін не входить у мою тему. У мовознавстві, як відомо, висунуто тут чимало різних гіпотез, але ні одна з них ще не переконує.

звести кінець-кінцем до розгалуження цієї одиниці на окремі наріччя чи й мови.

Може, далі, скластися така ситуація, що у взаємненні вступають заступники різних мовних колективів, з різними системами мовних знаків. Це дає зовсім інший тип мовлення, мовного акту. Я його буду називати **другим типом**. Тільки ж у цьому типі можливі аж **чотири підтипи**.

Перший підтип його — коли в мовців різні, взаємно-чужі мовні уявлення: в одного А, а в другого В (теж із значенням „свого”), при повній незрозумілості для першого В, а для другого — А. В такому разі мовний акт як здійснення комунікації або зовсім не відбудеться, або відбудеться тільки приблизно, можливо, за допомогою жестів та чуттєвого сприймання дійсності. Якже станеться приблизне взаємнення, тоді чужі мовні знаки будуть сприйняті неточно, покалічено в їхніх звуках, формально-граматичних та лексичних складниках. Так, наприклад, я в перші дні свого перебування в Баварії вітання Gruess Gott сприйняв був як Christ-Gott, себто покалічив його фонетично (UE сприйняв, як I, Г — як К), морфологічно (зрозумів побудову як „Христос-Бог”, а не „вітай Бог” — оптатив, 3 ос.), лексично (замість слова gruess-вітай підставив „Христос”), семантично (не так зрозумів вітання).

У внутрішньолінгвістичному розумінні це може дати т. зв. **схрещені явища** за схемою $a-b > c$. (Малими буквами позначатиму далі підтипові явища). Такі явища при „зустрічах” різних мов утворюються досить часто. Так, наприклад, на Ставропільщині (Північний Кавказ) росіяни українське слово „Різдвяна” (залізнична станція недалеко від Ставрополя-Ворошиловська) вимовляють як „Рыздвяная” (так буквально й написано на станційному будинкові). Це т. зв. **гіпердіалектизм**, (явище „мужицької” укр. мови). Його підказала росіянам часта наявність в українській мові звука И відповідно до російського І (сила-сіла, іменник). Отже тут вийшло ні українське І (Різдво), ні російське О (Рожество), а нове явище — звук ы. Не тільки в цій місцевості, а взагалі росіяни ж українське слово „дівчина” з тієї ж причини вимовляють як „дывчина”. Але зате у множинній формі цього слова — „дівчата”, що її (форму) вони не усвідомлюють як українську (бо вона, дибонь, північно-російського походження), вимовляють І як І.

На передмістях Ставрополя можна почути й інше схрещене явище — явище т. зв. **гіперурбанізму**, коли зросійщині українці вимовляють „ріба”, „кріша”, намагаючись наслідувати міську („панську”) російську вимову, що в ній часто трапляється І відповідно до українського И. Таке саме явище можна ще спостерігати в околицях м. Ростова над Доном, де вимовляють „кабіла”, „капіто”. Є навіть глузлива скоромовка, що висміює це явище: „Бістрокапітная кабіла воз нагору так

і віхватила''. У „зустрічах'' білоруської (кривицької) мови з російською витворилось таке схрещене явище, як от „м'яка'' вимова Р там, де цього не повинно бути („крясний, как ряк''). Це теж явище гіперурбанізму, бо білоруси, русифікуючись і уникаючи свого заспіл твердого Р, ставлять паляталізоване Р і там, де його в російській вимові немає. В Азербайджані тубільці в розмові з росіянами вживають вислову (фразеологізму) „турпак кушай'' в розумінні „вмер''. Тут, крім „схрещення'' двох різномовних слів в одному вислові, наявна „схрещеність'' ще й у деталях: тюркський наголос у російському слові „кушай'', наказовий спосіб у функції дійсного („Кушай'' змість „кушает''). Проф. Баранников у своїй праці про циганські говори на Україні³⁾ наводить чимало цигансько-українських схрещених явищ (напр. *savos'* — „щось'', утворене з циганського *savo* й української частки -сь, або *desavo* — „дещо'', утворене з української частки де- й циганського займенника *savo*.³⁾ Г. Шухардт у різних своїх працях про різні мовні „зустрічі'' наводить теж чимало схрещених явищ. Так, наприклад, італійці (венеційці) хорватське *britva* перетворили на *beretva*. У чесько-німецькій мовній „зустрічі'' він відзначив ось таку дієзміну:

Ich bin-i
Du bist-e
Er is-e

Тут, як бачимо, основа німецька, а закінчення чеські.⁴⁾

В зовнішньолінгвістичному пляні цей підтип мовного акту дає такі гібридні мовні одиниці, як, наприклад, китайсько-англійська мова на Далекому Сході „піджін інгліш'', як „біч ла мар'' тощо. Ці мови — мовна жаліч, мовна аномалія, вони бідні на вислівні засоби, та й існують тільки як допоміжний засіб взаємнення (Г. Шухардт їх називає *Notsprache*, *Hilfssprache*). Історично ці мови можуть існувати тільки як переходові мовні паліятиви, а не повноцінні мови. Наприклад, при змінених політично-економічних умовах, „піджін інгліш'' замінився б обов'язково або справжньою китайською, або справжньою англійською мовою.

Другий підтип розглядуваного мовного акту припускає рівнобіжну наявність в обох мовців системи А і системи В (а теоретично ще й системи С, D і т. д.), з повним і виразним їх уявленням. Інакше сказати, обидва мовці мають бути двомовні (теоретично три-чи й багатомовні), при різномовній їхній

3) *The Ukrainian and South Russian Gypsy Dialects*, by A. P. Baranikow. Издательство Академии Наук СССР, Ленинград, 1933 г., ст. 88.

4) *Dem Herren Franz von Miklosich zum 20. November 1883. Slavo-deutsch und Slavo-italienisches* von Hugo Schuchardt, Graz, 1885. Ст. 101.

первісній (за рідною мовою) приналежності. А що в тому самому акті не можна вжити двох тотожних функцією знаків (одномовних чи різномовних — це однаково), то й кожен із мовців може вжити тільки одного знаку з тієї чи тієї системи — А чи В. Тільки ж тут можливі знов **два варіанти**: а) або один із них уживе А, а другий В, б) або обидва скористуються тільки А чи тільки В. **Перший варіант** можливий при певній байдужості щодо обох мовних систем хоч би одного з мовців (а може бути й обох). Мені довелося якось почути в одній українській родині, що довгий час жила в Німеччині, таку розмову: — Скільки в цьому періоді **фету**? — спитала жінка, якій було байдуже, якою мовою говорить (це, між іншим, психологічна передумова до втрати своєї мови). — Скільки **ситі**? — перепитав чоловік, підкресливши останнє слово (він ще боронив рідне слово, чинив свідомо опір мовній асиміляції). — Ось зараз подивлюся... В такому разі (в мовній „поведінці” жінки) системи А й В перехреснюються за схемою: $ab — ab > ab$. Як внутрішньо-лінгвістичний відгук цієї комбінації стається **жаргонізація** мови, себто витворення **мішаної** мови. Цього поняття не можна плутати із з'ясованою вже гібридизацією, схрещенням мовних явищ: схрещення дає нові мовні явища, а жаргонізація тільки переплутує, перемішує різномовні явища. Як приклад жаргонізації можна б навести вислів *mia krava*, що його занотував Г. Шухардт у словинців: тут перше слово італійське, друге словинське. Багато такого можна відзначити в англійській мові. А втім, у цілому мішаність англійської мови, як і російської літературної виникла на іншому психологічному ґрунті, в іншому підтипі мовного акту, як про це буде мова далі.

Другий варіант цього підтипу (другого) може виникнути при „моральній” вищості⁵⁾ котроїсь із двох мовних систем, коли один мовець не поступається своїм знаком (хай це буде А), а другий, навпаки, зрікається „свого” (В) і теж користується „чужим” А.

Цей варіант у зовнішньо-лінгвістичному пляні призводить до боротьби між мовними одиницями, і в цій боротьбі одна мова кінець-кінцем перемагає, а друга зникає. Таких фактів з історії мов маємо дуже багато. Наша українська мова не раз була на протязі своєї історії під загрозою зникнення, ба й тепер ще ця загроза над нею висить через русифікаційну політику більшовиків на Україні. Борються звичайно між собою й мови близькі, генетично споріднені. Тут важливо, щоб ті мови існували в свідомості їх носіїв як окремі, протистав-

5) Моральну вищість мови звичайно творять позамовні чинники — політичні, економічні, без огляду на будь-яку якість самої мови.

лювані одна одній одиниці. Ба навіть наріччя тієї самої мови, підлягають цьому закону в певних умовах (напр., при творенні літературних мов), як про це скажу далі. Виследи боротьби звичайно бувають такі „жорстокі”, що від переможених мов не залишається майже нічого, хіба тільки дещо в топоніміці (напр., слов’янські назви в германізованих місцевостях). Тим то, на мою думку, не можна серйозно говорити навіть про т. зв. **субстратні** явища, всупереч поглядам прихильників цієї теорії (Асколі, Векслер). Не знаходять, наприклад, дослідувачі французької мови субстратних у ній відгуків від гальської, як також немає залишків від колишньої кельтської мови (чи мов) в англійській мові, не переконує здогад, що північно-російське поплутання Ч та Ц — це начебто відбиття витіснених фінських мов, що в них був звук середній між Ц й Ч.

Проте, й факти боротьби мов між собою, і відсутність субстратних явищ у мовах-переможених ще не означають, що інтерференції, просякання чужомовних знаків у морально-„повноцінну” мову взагалі неможливі. Ні, вони неможливі тільки крізь призму цього, другого підтипу другого типу мовного акту. Але є ще **третій підтип** другого типу, і в ньому ці інтерференції можливі.

Третій підтип виникає тоді, як у котрійсь із двох мов бракує якогось мовного знаку, і мовець **змушений** ужити чужого знаку. Тут взаємнення складаються за схемою: нуль („своє”) — b („чуже”) > b. Отже чужомовні знаки можуть проходити в морально-повноцінну систему знаків (langue) тільки на „порожні місця”. Так, наприклад, слов’янські місцеві назви в германізованих місцевостях (Ляйпціг, Берлін) залишились у німецькій мові лише тому, що в останній, як прийшлій, не було відповідних знаків (назв).⁶⁾ Але в розумінні сприйнятливості щодо чужого не всі складники мови однакові. Найнесприйнятливіші щодо чужомовних знаків суто-формальні складники мови — звуки, форми слів, синтаксичні конструкції. Причина в тому, що з **формального боку кожна мова**, незалежно від характеру формальної (граматичної) її структури, **самодостатня**. Отже в формальній системі будь-якої мови майже не може бути отих „порожніх місць”, що їх можуть заповнювати запозики з інших мов.

Цим і пояснюється те, що мови дуже рідко запозичають, наприклад, звуки. Так, українська літературна мова запози-

⁶⁾ Тут мова про стихійну боротьбу, а не таку свідому, як, наприклад, недавня русифікація Кенігсберзького краю, коли й назву „Кенігсберг” замінено назвою „Калінінград”. Ця остання боротьба належить уже до **мовної політики**, що її я в цій статті не розглядаю.

чила звук Ф, що його в ній раніш не було. Але цей звук насправді в формальну систему української мови не ввійшов, бо може бути тільки в чужомовних словах, себто його запозичено разом із певними словами („фабрика”), а не звук як такий. Так само рідко трапляються синтаксичні запозики, як от, наприклад, гіпотактичні сполуки речень в тій же таки українській мові чи арабський ізафет у тюркських мовах, а флексійні явища не запозичаються майже ніколи (якщо не зважати на схрещення, алеж це аномалії).

„Прориви” панцера формальної самодостатності мови найчастіше трапляються в формах словотвору, себто в тій частині, яка більше, може, належить до „змістового” складника мови — лексики, аніж до формального (форми ж словотвору творять нові слова). Так, у новій українській літературній мові, всупереч її принциповій протицерковнослов'янській наставі, прищепилися на „порожньому місці” староцерковнослов'янські наростки **-ість** < **ость** (радість, промисловість) та **-ство** (багатство). Так само проти волі засвоїла українська мова польські наростки **-ічн-ий** (технічний), **-ч-ий**, **-ав-ч-ий** (господарчий, виконавчий), у німецькій — французький дієслівний наросток **-ієг** (organisieren). У багатьох європейських мовах засвоєні (уже без ворожости) різні наростки латинського походження, як от **-іст**, **-ація** тощо. Річ ясна, що найбільше піддається чужим впливам той складник мови, що несе на собі суто-„змістову” навантагу, — лексика. Можна навіть сказати, що **лексика — це той складник мови, якого ніколи ні в одній мові не вистачає**. Постійне розширювання життєвого досвіду людини, її чимраз нові досяги в світопізнанні створюють раз-у-раз нові „порожні місця” і примушують мову поширювати свою номінативну функцію на нові поняття (без називання-позначування, як відомо, і самі ж поняття в свідомості людини неможливі). А як наявний запас слів завжди буває зв'язаний з старими речами, то людині й доводиться або витворювати нові слова, користуючись словотвірними засобами своєї мови (укр. „літак”), або запозичати з інших мов. Так появляються в мовах **неологізми** й **варваризми** (етранжизми), що без них ні одна мова в світі не обходиться. Але не всі категорії слів однаково запозичаються. З огляду на сказане найбільше запозичаються іменники, бо вони виступають як назви нових речей і явищ, зате дуже мало запозичаються дієслова. Службові слова — сполучники, прийменники — **оскільки їхня функція більше граматична, ніж лексична**, майже зовсім не запозичаються. Тільки ж заразом треба сказати, що й найбільша „варваризація” мови в лексиці, при збереженні формальної системи, не позбавляє її в зовнішньо-лінгвістичному розумінні самостійності, окремішності.

І це має не тільки теоретичну силу (з огляду на формаль-

ну самодостатність мови), а й практичну: за наявності в мові зрозумілої лексики при незрозумілій граматичній будові вона, та мова, незрозуміла для „чужого”. Так, наприклад, наявність у перській літературній мові до 90% арабських слів не робить її арабською, себто зрозумілою арабам. Так само велика кількість у сучасній болгарській літературній мові російських слів, створених засобами церковнослов'янської мови, не робить її зрозумілою для росіян (напр., „сочинение на Шевченко”, „уче- ниците отъ нашего училиште”).

Іноді інтерференції чужомовних елементів у „повноцінній” мові **сприяють особливі культурно-історичні умови**. Це буває тоді, як якийсь мовний колектив дві мови вважає „своїми”. Тут маємо вже **четвертий підтип другого типу** мовного акту. Це можна позначити формулою: „своє” а — „своє” б > аб. Дарма що старочерковнослов'янська мова походження була „чужою” для східних слов'ян, бо була вироблена на іншому, південно-слов'янському мовному ґрунті, але східні слов'яни прийняли її як мову їхньої церкви, культури і довгий час не ставились до неї, як до „чужої”. Тим то інтерференції її знаків у національні (місцеві) мови, як і навпаки — національних знаків у саму церковнослов'янську відбувалися без особливих труднощів. Тільки ж і тут інтерферувалися найлегше лексичні явища та словотвірно-морфологічні, а суто-формальні з великими труднощами й запізненням. На Україні таке яскраве фонетичне явище української мови, як І з О та Е в закритому складі таки й зовсім до церковнослов'янської мови, за весь час її вжитку у нашій країні, не ввійшло. Так само в Росії О з Е під наголосом (сёла) та акання аж до кінця XVIII в. вважались за неможливі в російській літературній мові, церковнослов'янській у своїй основі, а така флексія, як — а в наз. мн. іменників чол. р. (гарада) закріпилась у ній тільки після революції 1917 р. Так, либонь, творилась і мішаність англійської мови: романські елементи дала французька мова як мова норманських завойовників, а германські — місцева, що її кінець-кінцем визнали теж за „свою” й ці завойовники.

Підсумовуючи, усі мовні процеси, пропущані крізь призми мовних актів, можна б подати у вигляді ось такого зведення формулу:

Перший тип А — А > А.

Другий тип А — В:

(1. підтип) а — б > с.

(2. підтип) аб — аб > (перший варіант) аб або (другий варіант) > а ∪ б.

(3. підтип) нуль („своє”) — б („чуже”) > б.

(4. підтип) а („своє”) — б („своє”) > аб.

Ці формули показують і початкові моменти — „зустрічі” мов (типи й підтипи мовних актів), і їхні наслідки у внутріш-

ньо- й зовнішньо-лінгвістичному плянах. Можливо, що цими типами не вичерпуються всі відповідні мовні процеси, взагалі надзвичайно складні своєю природою, але й усвідомлення тільки їх дає багато для розуміння живого тривання мови як такої.

Ясно, що не всі типи однаково часті й однаково важливі. Найчастіший і найважливіший перший тип ($A \rightarrow A > A$), що, з одного боку, зберігає мовні одиниці, а з другого — відгалужує в історичному розвитку нові мови. Це можна б назвати **позитивно-кількісним розвитком мов**. Це завдяки йому світ знає велику кількість мов (понад дві тисячі). Другий тип ($A \rightarrow B \dots$) із своїми підтипами та двома варіантами другого підтипу визначає „зустрічі” мов та їхні наслідки. З його формул знати, які складні ці „зустрічі” і взаємини. Але найефектовніше виявляється мовний акт у другому варіанті другого підтипу ($ab \rightarrow ab > a \hookrightarrow b$), що дає в зовнішньо-мовному пляні боротьбу мов між собою і кінець-кінцем призводить до кількісних змін, роблячи одні мови „мертвими”, виганяючи їх з ужитку. Це можна б назвати **негативно-кількісним розвитком мов**.

Інші з цього типу підтипові мовні акти визначають рідкісніші явища схрещування, жаргонізацію, помішання мов. У розумінні жаргонізації-змішування мов дають схожі в формулах (ab), але відмінні в суті явища (жаргонізація і поєднання двох „своїх” мов) перший варіант другого підтипу і четвертий підтип другого типу. Третій підтип допомагає зрозуміти поняття **основи мовної одиниці** і визначити її як **передусім формальний кістяк мови**, здебільшого самодостатній і несприйнятливий (замкнений) для чужих елементів.

Але повніше поняття основи включає в себе певну частину лексичного фонду.

Всі ці процеси та явища майже цілком можливі і в „житті” діалектних одиниць — наріччів, говорів, говірок, бож принципово між „самостійними мовами” та наріччями немає виразних різниць. Справді, можна тут відзначити, наприклад, явище схрещення (з тим же негативним його поцінуванням як аномалії). Так, проф. Я. Рудницький у своїй кн. „Як говорити по-літературному” наводить львівську вимову звука С у дієслівній морфемі -СЯ, як -СА (тверда вимова), що виникла з хибного уявлення східньо-української („полтавської”) вимови паляталізованих зублих. Намагаючись відштовхнутись від надмірного львівського м'якшення („швів”) і наблизитись до східньо-українського Сь, львов'яни дають просто тверду вимову, себто творять нове за схемою $a \rightarrow b > c$. Аналогічно до наведеного на своєму місці прикладу з „фетом-ситтю” можна навести й приклади з діалектних взаємин. Так, у мішаній галицько-східньо-українській родині я занотував таку

розмову: — Треба купити **солонини**, — каже жінка, галичанка з походження. — Про мене, хоч і купім, — відгукнувся чоловік-східняк: — я ж люблю **сало**. Тут мовний акт відбувся за схемою $a\bar{b} \rightarrow ab \rightarrow ab$.

Але й у взаєминах між діалектними одиницями, як і у взаєминах між „самостійними мовами”, найчастіше трапляються мовні акти за схемою $ab \rightarrow ab \rightarrow a \hookrightarrow b$. Інакше кажучи, найчастіше відбувається боротьба між діалектними одиницями — наріччями й говорами. Таку боротьбу й можна спостерігати між акучим південно-російським та окучим північно-російським наріччями, а також між південно-східнім наріччям, з одного боку, та північним і південно-західнім наріччям, з другого, — в українській мові. До цієї боротьби найчастіше призводить творення загальнонаціональної літературної мови, і в ній звичайно перемагає одно якесь наріччя, а інші усвідомлюються як „неправильні” і засуджуються на вимирання. Тільки наявність загальної („органічної”) основи, себто явищ, спільних усім наріччям, та ще модерна національно-мовна свідомість (явище виключно нових часів) іноді пом’якшують цю боротьбу і дають змогу деяким особливостям засуджених на вимирання говорів увійти в літературну мову. Це останнє відбувається за схемою: a „своє” — b „своє” $\rightarrow a$ „своє” $\hookrightarrow b$ „своє”. Себто так, як це сталося у взаєминах східньо-слов’янських мов з староцерковнослов’янською чи у взаєминах двох, мов-контрагентів на англійському ґрунті.

СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА МОВИ

Загальна характеристика

Практично соціальну природу мови знати з **двобічності мовного акту**, тобто з можливості мовлення тільки за наявності не менше двох осіб. Цього явища не порушують монологи в драматичних творах, бо вони розраховані на читання або слухання зі сцени, тобто в суті своїй — двобічні акти. Не суперечать моєму твердженню й „монологи” п'яних та божевільних: ця явища аномалії. Користування мовою в думанні, сказати б, мовлення насамоті — другісне явище. Отже, ясно, що **абсолютно самотня людина**, якийсь Робінзон Крузо на безлюдному острові, не могла б створити мови. Але з другого боку — людська одиниця без мови, в таких чи таких її вияві (як от мова жестів у глухонімих), **не** може нормально належати до людського суспільства. Таку трагічну ситуацію людини яскраво показав В. Короленко в своїй повісті „Без мови”. Пригадаймо її зміст! Український селянин з Волині, прибувши як емігрант до Америки і відбившись випадково від „своїх”, опинився був, на протязі деякого часу, без знання англійської мови, в абсолютно безпорадному становищі. Хоч він перебував серед людей, що ввесь час „вирували” навколо і навіть стежили за ним, писали про нього в газетах, але він жив у великому місті так, як у безлюдних нетрях. Врятувала його тільки випадкова зустріч з людиною, що говорила зрозумілою йому мовою і тому стала ланкою в його поєднанні з новим суспільним середовищем (це роля перекладача).

Теоретично соціальну природу мови можна усвідомити через пучковість мовного знаку, оскільки в ньому є, попри умовність та асоціативність, ще й соціальна зумовленість та традиційність. (Див. мою ст. „Мовний знак”). І це відноситься до всіх складників мови — до слова, звукової системи, граматичних явищ. Це найкраще можна зрозуміти, якщо розглядати ці явища з негативного боку, тобто беручи випадки мовного роз'ємнення (рос. разобщение), а не взаємнення. Ось випадки з словами. Якось, їдучи поїздом на Північному Кавказі, я зайшов у розмову з молодницею-українкою. Вона походила з Херсонщини, але колективізація „перегнала” її з чоловіком на Північний Кавказ, де вони стали жити в місті, і в її українській мові вже були окремі російські слова. Вона мала на руках дитину, мале хлоп'я, і, розповідаючи про нього, сказала: „Він зник до **люльки**”. У першу мить я не зрозумів її і здивовано запитав: „Хіба ви привчаєте його **курити**?” Непорозуміння, звичайно, зразу ж з'ясувалося: молодиця мала на увазі

колиску. Цей факт виразно свідчить про соціальну природу слова як конкретної мовної одиниці, в його цілості, але із нього ж видно й соціальну зумовленість між **звуковим комплексом (люлька — колиска)** і **значенням (річчю).**

Звуковий комплекс слова як такий, його **вирізнення** в звуковому потоці (**ряді**), теж потребує санкції всього мовного колективу. Напр., неправильне вирізнення звукового комплексу „Аршавський” (жидівське прізвище) могло статися тільки в такому мовному середовищі, де всі його члени неправильно розуміли поєднання двох слів „в Варшаві”. При усно-слуховому мововжитку (не писемному) ці мовці зрозуміли початковий звук В як прийменник, а для назви міста залишили тільки „А-р-ш-а-в-а”. Може бути й протилежне явище — коли прийменник приєднується до комплексу іменника, як це ми маємо в білоруському „ауторак” (< овторок) та в українському „вівторок”. Тут книжне „во второк” в слуховому сприйманні розбито так: оскільки в живій розмовній мові не було прийменників „во”, „в” усвідомлено як прийменник, а „о” віднесено до іменника (дальші звукові зміни в цьому слові виникли фонетично — в білоруській мові за законом акання, в українській — за законом ікання, з приставним „в”, як у словах „вікно”, „вівця” тощо).

Соціальна сила семантики (тямовости) слова просто непереможна. Напр., я не зміг „перемогти” семантики імени моєї сестри Гашки, — замінити це російське слово українським „Гапка”. Слово „Гашка” потрапило в нашу родину через її зв’язки з однією міщанською родиною. Коли піп назвав цю першу в нашій родині дівчинку непридатним для побутового вжитку іменем „Агафія”, приятелька моєї бабусі, господиня з тієї родини, порадила назвати „Гашкою” (рос. „Гаша”). „Моральна” вищість „Гашки” (для всієї нашої родини „панське” ім’я!) супроти „грубого” (селянського) імени „Гапки” так зрослася і з моїм уявленням про сестру-небіжницю, що я пізніше, присвячуючи її пам’яті оповідання „Мясозаготівлі”, при всьому моєму бажанні не зміг її назвати „Гапкою”. У нас (маю на убазі інших моїх сестер і братів) просто не було сестри „Гапки” — була тільки „Гашка”! Тільки у вставній частині цього оповідання, де я психологічно від сестри відірвався, змалювавши довільний образ селянки (хоч подія взята з життя цієї сестри), я приміг ужити ім’я „Гапка”.

Такі самі „труднощі” з заміною дитячих імен я спостерігав і в багатьох інших родинах: „Аня” — „Гая”, „Се-ва”, — „Всеволод” тощо.

Коли мати на увазі не тільки імена, а слова взагалі, то багато таких фактів можна б навести з історії творення й

добору української науково-технічної термінології: спроби перенесення селянських слів у науку й техніку майже заспільно були невдалі (напр., „матка” в розумінні „фарватер”).

Той факт, що слівний (лексичний) склад мови історично змінюється, не порушує закону традиційності й соціальної зумовленості його (лексичного складу). Слова виходять з ужитку, стають **архаїзмами** разом із зникненням відповідних явищ чи речей, і це відбувається „при очах” усіх членів мовного колективу, всі починають так їх ті слова, розуміти, для всіх вони стають архаїзмами. Тим то й спроби відновлювати в українській літературній мові деякі старі назви, як правило, не вдаються (наприклад, „гамарня” в розумінні „металургійний завод”). **Неологізми** (новотвори), як продукти індивідуальної словотворчості можуть засвоюватись тільки тоді, як вони проходять через певний, так би мовити, **апарат соціального подіяння**, — з наказу влади через державний апарат, через церковні організації, школу, підручники, загальновизнану авторитетну пресу тощо. Без таких соціальних умов новотвори залишаються мертвонародженими.

Зрештою, таким шляхом можна часом відродити й зникле слово, як це сталося в українській мові з словами „універсал” (універсали Центральної Ради), „гетьман” (гетьман Павло Скоропадський).

Не важко показати за допомогою методу роз’яснення й соціальну зумовленість звуків та граматичних явищ. Коли б хтось сказав в українському мовному середовищі, маючи на увазі те, що по-російському зветься „фітіль”, — „гніт” (замість „гніт”), то його без відповідних обставин не зрозуміли б: слово „гніт” в українській мові означає інше явище — прес. Коли я почув у театрі з уст артиста Йо. Гірняка слово „діт” (західно-українська вимова), я не зразу зрозумів, що мова була про „діда”. Словом, соціальна зумовленість **фонем** безсумнівна.

П’ятдесятими роками в радянських газетах під тиском русифікаторів почали вживати форми давального відмінка на -у (-ю) замість звичайної й традиційної форми на -ові (-ві), і це часто викликало непорозуміння, оскільки форма на -у (-ю) могла збігатися з кличною формою. Так, написання, що трапилося мені в „Радянській культурі”, — „Андрію Кіктю” (замість „Андрієві Кіктеві”) можна було зрозуміти, як „Андрію! Кіктю!” як звернення до Андрія Кіктя, а не давальний відмінок.

Морфема як основне явище морфології — теж соціально-зумовлене явище.

Можна було б наводити багато різних фактів і з морфології, і з синтакси, але, думаю, що й сказаного досить, щоб згодитися з думкою про соціальну природу мови, в її загальній характеристиці. У дальших розділах буде мова про деякі інші аспекти розгляду цього явища.

Соціальні функції мови

Слова, звуки, граматичні явища не „живуть”, видима річ, ізольовано, відокремлено одні від одних, а тільки як явища якоїсь **системи**, що ми її називаємо **мовою**. Носієм мови, як системи мовних знаків, виступає людський колектив, етнос, у „найдосконалішому” вигляді — нація. Мова — найдосконаліший, ба й незамінний засіб етнічної (національної) єдності людського колективу. І її найголовніша соціальна функція — бути **засобом взаємнення** між членами колективу (це т. зв. **комунікативна** функція). Вище було відзначено, які труднощі мав український селянин в Америці без цього засобу. Але, крім цієї функції, є ще й інші, що їх дехто не без підстав вважає тільки різновидами цієї основної — комунікативної. Коли людина вживає мови не так для простого повідомлення, як для вияву своїх переживань, тоді мова виступає в **експресивній** функції. Якщо мови вживають для називання речей (напр., у науковій термінології), то це буде **номінативна** функція. Коли комусь наказують чи когось просять, — це **ефективна** функція. Мова в літературній творчості — **естетична** функція. Річ ясна, що всі ці функції не виступають у мовленні окремо, а переплітаються одна з одною, і тільки та чи та, в тому чи тому випадку переважає. Якщо взяти, наприклад, ось цей віршик Юрія Балка, то в ньому можна знайти елементи всіх функцій.

Рівно б'ють сталеві кроки,
Йде за рядом ряд,
Між юрбою бистроокі
Голівки дівчат.
— Он він, он, коханий, любий...
Ось я тут, поглянь!
Таж горять і в тебе губи
Від міцних прощань...

В призначенні вірша для читача — комунікативна функція, в словах „Он він, он коханий, любий” — експресивна, в словах „Ось я тут, поглянь!” — ефективна, в словах „кроки”, „дівчат” тощо — номінативна, в римуванні, ритмі та мовній образності („сталеві кроки” й ін.) — естетична функція.

Мовні явища єдиного суспільства

Під **єдиним суспільством** я розумію людський колектив, об'єднаний якимись засобами суспільного зв'язку. За такі засоби можуть правити держава, спільна культура, релігія й мова. Питома вага цих засобів і чинників єдності неоднакова, та й усі вони разом не завжди бувають наявні, наприклад, може бути релігійна роз'єднаність при мовній єдності, як от у сербо-хорватів та українців. Найчастіше явище єдиного суспільства збігається з державно-політичною єдністю, але й ця збіжність необов'язкова. От, наприклад, у царській Росії XIX й XX ст. українське селянство фактично не входило у всеросійське (всеімперське) суспільство, що складалося з панівних у всеімперському масштабі верств дворянства (в тому числі й зросійщеного українського), з промислово-торговельної верстви, з міської людності взагалі і з російського селянства (останнє мало зв'язок з панівними класами через російську мову і російську культуру, оскільки, звичайно, воно було причетне до цієї культури). Не завжди збігається поняття єдиного суспільства і з етнічною єдністю. Це останнє буває тоді, коли частина якогось етносу (народу) відокремлюється за ознакою, наприклад, духової культури чи мови, зберігаючи тільки зв'язок релігійний та, сказати б, територіальний (усі живуть на тій самій землі). Як приклад, можна згадати російське дворянство кінця XVIII та початку XIX ст. чи більшість українського дворянства тієї ж доби. Може бути також єдність, що переступає державні кордони, як це було в українців до другої світової війни, як це й досі є в жидів, розкиданих по різних державах, але об'єднаних релігією, почасти мовою (ідиш у східно-європейських жидів).

Річ зрозуміла, що залежно від такої чи такої наявності отих різних чинників єдності і **єдність буває різна** — більша чи менша.

Основний мовний закон, що впливає з єдності суспільства, можна сформулювати так: **в єдиному суспільстві можлива (потрібна) тільки одна мова**. З погляду внутрішньої лінгвістики цей закон спирається на явище одинності чи непроникненності мовного знаку (див. ст. „Мовний знак”).

Ясно, що міра мовної єдності залежить від міри єдності самого суспільства, а часом буває й так, що його (суспільство) заміняє когльомерат „етнічних клаптів”, які нераз химерно переплітаються й утруднюють мовну єдність. Наприклад, такий конгльомерат можна спостерігати в сучасній Віленській області, етнічно білоруській, культурно (в м. Вільно) польській, політично — литовській (оскільки во-

на належить до Литовської республіки), а фактично в ній панують росіяни.

Але й у найскладніших комбінаціях суспільно-етнічних умов (виниклих „стихійно” чи створених примусово — однако) цей закон — закон однієї мови в єдиному суспільстві — діє з непереможною силою, і якась одна мова, кінець кінцем, вивищується й витискає з ужитку інші. Цьому вивищенню однієї мови над іншими сприяють (разом чи нарізно): а) кількісна перевага даного народу над одним чи кількома іншими меншими народами (навіть тоді, як разом ці менші народи кількісно переважають його, бо мовно вони не разом, а кожен з них зокрема протистоять йому); б) політичне панування даного народу; в) економічна перевага; г) культурна вищість. Політичне панування має велике значення, але при відсутності інших чинників воно не завжди буває вирішним. Напр., панування варягів у Київському князівстві IX-X ст. ст. не призвело до витиснення слов'янської мови, а сталося навпаки: вони самі асимілювались, бо їх було мало супроти слов'янської людности. Те саме сталося з литовською династією в Литовському князівстві XIV — XVI ст. ст., а також з болгарами на Балканах. Російська мова має „шанси” перемогти в Віленській області не тільки тому, що росіяни панують там політично, а й тому, що ця область входить тепер до більшої суспільної єдності — до СРСР, що в ній росіяни — панівна нація.

Так діє цей закон навіть в умовах ідеальної конституційної рівності народів і мов, як це можна спостерігати, наприклад, у США, в Канаді, тобто будь-яка конституція безсила супроти цього закону. У США й Канаді перевазі англійської мови сприяє кількісна перевага англійців при великій економічній та культурній єдності суспільства.

З якою великою силою діє цей закон у США й Канаді, це видно на прикладі нової європейської еміграції, що неминуче денаціоналізується. А „механізм” його, цього закону, можна пояснити хоч би на одному факті з життя цієї еміграції. 1957 року, тобто на сьомому-восьмому році нової української еміграції, в Українському технічному Інституті (в Нью-Йорку, США) відбулося наукове засідання, а на тому засіданні один молодий викладач читав доповідь, написану англійською мовою, назрозумілою слухачам майже на сто відсотків. Що примусило цих людей цю довгу доповідь вислухати? Поліційного примусу тут не було! Примусила свідомість кожного з слухачів (момент **суб'єктивний**), що рано чи пізно йому цю мову треба вивчити, бо без неї ніяк у цій країні жити (момент **об'єктивний**).

Інша мовна ситуація в молодій державі Індії. У цій величезній країні є понад 200 літературно оброблених мов, але

за засіб державно-суспільного взаєменення у ній править ще й досі англійська мова. Тільки ж після виходу цієї держави з британської співдружності (фактичного — не формального) англійська мова починає втрачати соціальний ґрунт, бо в ній немає такого народу чи значної суспільної групи, що були б носієм цієї мови. І урядова університетська комісія стала на негативній щодо англійської мови позиції, сконстатувавши таке: „Англійська мова не може далі залишатися в такій ролі, як була давніш. Уживання англійської мови ділить народ на дві частини — меншість, що урядує, користуючись англійською мовою, і більшість „керуваних“, а ті й ті не розуміють одні одних. Це суперечить демократизмові”.¹⁾ Можна передбачити, що в Індії почне вивисуватись якась місцева мова, можливо, бенгальська, а потім виникне й боротьба між різними мовами (поки та нова мова не закріпить своїх позицій так, як, наприклад, російська в СРСР). А втім, це залежатиме й від сили панівної в Індії англізованої бюрократії, бо є ознаки й того, що ця влада верства ще не думає відмовлятися від англійської мови на користь якоїсь місцевої. Про це свідчить недавня заява сучасного президента Індії, який сказав, що відмовлення від англійської мови означало б повернення країни на 300 років назад. Отже, в Індії ще може статися й те, що сталося в Філіппінській республіці, де панівна група прийняла мову колишніх завойоваників — еспанців, або в „латинських” республіках Центральної й Південної Америки, де запанувала еспанська мова, а мови тубільців „зігноровано”.

Ще інша ситуація в СРСР. Ще в царській Росії над багатьома національними мовами запанувала була мова кількісно найбільшого народу — російського. Більшовики спробували були здійснювати свою „національну політику”, розраховану на обмеження панівного становища російської мови, але з огляду на те, що разом з цим вони почали створювати й єдине суспільство, назвавши його „радянським народом” (в однині!), то з цих їхніх заходів майже нічого не вийшло: російська мова знов відновила своє панівне становище. Тепер більшовики йдуть уже повним ходом за цим „попутним вітром” соціального закону”, проголосивши російську мову „другою рідною” мовою своїх національно поневолених народів. Від „добровільности” вивчання російської мови — як це розумів Ленін — там не залишилося вже й сліду.

В умовах переможного наступу панівної мови на пере-

¹⁾ „Нью-Йорк Таймс”, 25. IX. 1955 р.

ходовому етапі від багатомовності до мовної єдності виникають різні **типові явища мововжитку**. Одно з цих явищ — **двомовність** (теоретично три — й багатомовність). Але **двомовними можуть бути тільки поневолені народи, панівні — ніколи**. У колишній Австро-Угорщині двомовними були тільки чеська, польська, українська й інші слов'янські народності, (в особі переважно інтелігенції), а німці й угорці — ніколи. Але в самостійній Польщі поляки вже не могли бути двомовними, і ця, доля припадала вже тільки українцям та білорусам. Якже хтось із членів панівного народу „стихийно” стає двомовний, то це знак, що він стає на шлях відірвання від свого народу й переходу до іншого народу (такі поодинокі випадки були серед німців у Галичині, коли, наприклад, Юлія Шнайдер стала українською письменницею „Уляною Кравченко”).

Друге явище. У побутовому взаємненні при зустрічі, наприклад, **мінімум трьох осіб**, з яких одна — одномовна, а дві — двомовні, **розмова, може відбутися тільки за допомогою мови одномовного** або вона взагалі не відбудеться. З огляду на цей закон „націонали не в своїй республіці”, явище, що я його з'ясував у своїй праці про мовну політику більшовиків („Нові дні”, ч. ч. 85-91 за 1957 р. р.) виступають в СРСР у ролі розносників русифікації. Коли якийсь татарин появляється на Україні, з ним українці можуть говорити тільки по-російському (бо він української не знає, а українці — татарської). Якщо українець поїде до Грузії, то він теж може взаємнитись тільки за допомогою „все-союзної мови” — російської. Те саме можна спостерігати серед еміграції. Коли в товаристві трьох один буде поляк, а два галичанини, то розмовляти вони можуть тільки по-польському (українська мова в даному разі виключається), або коли зустрінеться один росіян з двома надніпрянськими українцями, то товариство може порозуміватись тільки по-російському.²⁾

Коли поневолений народ втрачає свою мову і засвоює навіть силоміць накинуту, то він починає цю останню „**любити, як рідну**”, бо це його **єдиний засіб мислення й суспільного взаємнення**. Відома також байдужість, ба й ворожість т. зв. **перевертнів** до мови своїх батьків (на Україні — Пихно, Савенко й інші „перевертні” доби перед революцією 1917 р.), але здебільшого важить тут не так моральний момент (зрада свого народу), як **технічна трудність замінити**

2) Якщо українці в двох останніх випадках відмовляються говорити чужою мовою, то це не заперечує цього закону, а тільки свідчить про можливість мовної політики (див. „До теорії мовної політики”).

засвоєну „чужу” мову втраченою (забутою) „рідною”. Побутовий опір українізації на Україні в 20-их роках з боку міської людности мав переважно таку причину. Але певну роль в таких випадках (як на Україні) відігравав і **момент суспільного поцінування мови**: російська мова була „панська” мова, а українська „мужицька”.

Взагалі кажучи, мова панівного народу — це мова авторитетна, „краща”, „правильна”, „панська”, мова ж поневоленого народу характеризується відповідними до цих епітетів антонімами. З погляду наукового мовознавства усе це відносні поняття, бо ж моральну вищість мови творять здебільшого позамовні чинники — політичні, церковні тощо, але для свідомости практичного мововжитку це **абсолютні оцінки**. І цей закон — закон суспільної оцінки мови — діє з величезною силою; як явище, сказати б, психологічного осмосу, ця оцінка просочується в маси поневоленого народу, штовхає його на асміляцію. Внаслідок цього в мові поневоленій часто з’являються т. зв. гіперурбанізми схрещено-аномальні „явища”. Прикладів на це можна б наводити багато. У Винниченковім оповіданні „Народний діяч” селяни, зорієнтовані психологічно на „панську мову”, говорять навіть із тим інтелігентом („паном”), що звертається до них по-українському, такою мовою, як от „залезна дорога”, „я бил шесть дньов”³⁾. Або такий „страшний” факт із нашого села: пійманий грабіжник, суджений порядком самосуду, в передсмертному допиті намагався говорити теж „панською” („офіційною”) мовою, що звучала так, як і в отих Винниченкових селян („невестка” — не навістка, що її він згвалтував, убивши перед тим її чоловіка). Коли я взяв до себе в місто малописьменну сестру-селянку, вона дуже швидко почала засвоювати різні російські вислови і стала розмовляти навіть зо мною, професором української мови й українським письменником, жадливим російсько-українським жаргоном, дарма що я забороняв їй це, переконував, щоб не „ламала рідної мови”: авторитет „панської мови” в умовах зросійщеного міста був для неї більший, як авторитет брата-професора.

А ось факт, що свідчить про те, як далеко „просочується” „моральна вищість” мови панівного народу. Коли я, ще тільки учень середньої школи, приїхав раз на село, до своїх батьків, мій менший брат, нафарбувавши червоною фарбою собі ніготь (мій батько був „богомаз”, і фарба завжди бу-

³⁾ В таких випадках селяни іноді сприймають звертання до них українською мовою як образ — що вони, мовляв, негідні „панської мови”, як щось соціяльно нижче.

ла в нашому домі), показав мені його і сказав: „Нехоть червоній” (тут „є” та „і” — гіперурбанізми). Пізніше, коли я приїздив уже до другої сестри на село, то раз було так, що її малий синок (років 6-7), залізши на дерево, гукав дядькові-„панові” (дарма що дядько говорив по-українському): „Петько сидить на дубове (на дубові)”. Це просто разючий факт! Звідки ця українська дитина, що чула довкола тільки українську мову і ще навіть не ходила до школи, одержала цю „інфекцію” „панської мови”? Очевидячки, ця „зараза” була „в повітрі”, її заносили на село заступники влади і взагалі заступники міського панівного елементу, і спостережлива дитина не „вбереглася” її. Внаслідок такого впливу міської мовної свідомості (російської) в українському селі останніми роками з непереможною силою поширюються російські імена „Вася” „Ваня” „Лена” тощо.

Жаргонізація поневоленої мови — це **переходовий етап до повної асиміляції**, він **болючий і негативно позначається на свідомості** асимільованого, що її, таку переходову свідомість, О. Потебня називав „мерзостью запустенія” (гидота запустіння). Зразки такого „запустіння” — мова тих українських селян, що побували в царській армії, „салдатська мова” (якщо брати приклади з дореволюційної дійсності). Але я згадую факт з пореволюційної дійсності на Україні, з 20-их років, з часів українізації. Ми приймали двох нових членів до спілки робітників освіти, двох шкільних сторожів. Один з них був селянин з Орловщини, росіянин, другий місцевий український селянин. Ми всі, вчителі, в тому числі й голова „місцевому”, що головувала на засіданні, говорили по-українському. І от перший з них говорив вільно, жваво своєю акучою мовою, назвав голову, стареньку й сиву вже жінку, „старушка божий цветок”, а другий важко силкувався, очевидячки, за прикладом першого, видушувати з себе „панську”, і його болюче було й слухати.

Як психологічно пояснити здавалося б, той парадоксальний факт, що перший з них не бентежився, чуючи безпосередніх „панів”, що говорили, по-українському (він же начебто був тут у становищі соціально-нижчого), а другий не взяв на увагу того, що він міг би легко говорити рідною мовою в середовищі українських, „своїх”, „панів”? Це випадки складніших явищ мововжитку. В даному разі обидва „оглядались” (несвідомо, звичайно) на ширше мовне середовище, серед якого наше україномовне товариство (п'ять чи сім осіб) було краплею в морі російської мови міста: росіянин на це море спирався, а українець йому підкорявся,

в першого не було „гідоти запустіння”, а другий — було її живе втілення.⁴⁾

Мови переможені виходять з ужитку і стають **мертвими мовами**. Історія знає багато таких мертвих мов. Хоч мертві мови бувають не тільки внаслідок боротьби мов в єдиному суспільстві, а й унаслідок розкладу самого суспільства, як це сталося, наприклад, з клясичною латиною, що „вмерла” внаслідок „смерти” старого римського суспільства. Річ ясна, що й фізичне вимирання чи винищення суспільства (індіяни в Америці, кримські татари в СРСР) призводять до „смерти” мов.

Явища, типові для міжмовних відносин, наявні й у **міждіалектних відносинах**. І тут відбувається часом боротьба між окремими одиницями (діалектами, говорами), і тут у єдиному суспільстві один діалект, кінець кінцем, перемагає, вивищується, а решта засуджується на знищення. Цей процес виразно виявляється при творенні **літературних мов**, в основу яких звичайно береться тільки один діалект — діалект панівної частини народу, говір столиці тощо (про це докладніше в статті „Літературна мова”), Можливе тут навіть явище „гідоти запустіння”, коли носії засуджених на знищення говорів мають певні труднощі у всенародному взаємненні (напр., галичани у всеукраїнському суспільстві, зокрема галицькі письменники в творчості). Але технічно літературну мову опанувати легше, як чужу, тому й труднощі „запустіння” тут не такі болючі. Тим більше, що літературну мову починають засвоювати ще з дитинства, через школу тощо.

Мовні явища роз'єданого суспільства

Єдине суспільство може бути розірване завоюванням чи революційним відокремленням частини території (напр., відокремлення північно-американських колоній Англії в 1775). **Роз'єднання суспільства веде за собою розпад мовної єдності**. Це стається шляхом а) законсервування в одній частині колишньої єдиної території чи спільності взагалі (може ж бути мовна спільність на території, роз'єднаній морем абощо) тих мовних явищ, які в другій зникають і б)

⁴⁾ „Гідоти запустіння” не можна плутати з явищами засвоєння чужої мови шляхом свідомого її вивчення: в цих останніх маємо явище перекладу й свідомого розмежування двох мов. Тим то тут можлива навіть творчість нерідною мовою, хоч і в таких випадках не обходиться без болючих труднощів, як це було, наприклад, у М. Гоголя, в Т. Шевченка, коли вони писали по-російськи.

шляхом створення в якійсь частині таких новотворів, які не проникають у другу.

Звичайно таке роз'єднання мови відбувається на, протязі довшого часу, але стається неминуче, навіть за теперішніх комунікаційних засобів та різних способів взаємнення на віддалі (пошта, преса, взагалі друковані видання, радіо, телефон).

Таке мовне відокремлення можна спостерігати, наприклад, у Сполучених Штатах Північної Америки, де в англійській мові виникають уже явища, що їх починають називати **американізмами**. Розбіжності між західно-українською мовою і східно-українською виникли, головним чином, внаслідок політичної роз'єднаности української мовної території на протязі довгого часу. **Діалектні відмінності в мові** — це залишки ще племінного та феодално-удільного подібнення території.

МЕЖІ Й МОЖЛИВОСТІ МОВОСТИЛЮ

1. Для людської мови характеристичне те, що вона, з одного боку, живе в свідомості окремої людини, а з другого, — являє собою соціально (етнічно) — зумовлену традиційну систему. Це як мережа, що в ній вузли — мова окремих людей, а вся вона — єдина система (звуків, форм тощо), передавана з покоління в покоління. Таку подвійно-єдину спадкову суть мови відзначив був ще В. Гумбольдт. „Говорять тільки окремі люди, — писав він, — і з цього погляду мова — утвір окремих людей. Тільки ж вона, як діяльність цих останніх, являє собою не тільки продукт творчости попередніх поколінь..., а й кожної теперішньої хвилини, належить двом: тому, хто говорить, і тому, хто розуміє (слухає), до того ще той і той — заступники всього народу” („Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts”. 1835). Пізніше в „Мысль и язык” це повторив у нас Потебня. Але особливо підкреслює сучасне мовознавство, зокрема соціологічна школа Ф. де Соссюра та культурно-психологічна школа К. Фосслера.

2. Індивідуальне й соціально (етнічно)-традиційне в мові — нерівноправні складники: домінує соціальне (етнічне), а індивідуальне йому скоряється. Тільки ж **як** скоряється індивідуальне мовлення (la parole за де Соссюром) соціально-зумовленим нормам — пасивно чи з опором, — на це питання в мовознавців нема одностайної відповіді. Представники соціологічної школи тієї думки, що — пасивно, а культурно-психологічна школа визнає деякий опір мовця і цей опір розглядає як творчість, що призводить „до пересуву меж граматики рідної мови” (К. Фосслер). Це останнє, припускав колись ще В. Гумбольдт, добавачучи в індивідуальному мовленні джерело мовозмін. „У впливі на людину лежить законність мови та її форм, — писав він у тій таки праці, — у подіянні окремої людини на мову — принцип свободи, бож тільки в людині може законитися те, що для нього ніякий розум не знайде причини в попередніх обставинах”.

Але з вищесказаного не випливає, що заступники соціологічної школи заперечували мовозміни. Сам де Соссюр не дав виразної відповіді на питання про джерело їх, покликавши на дуже загальну причину — час (Див. його схему у вигляді двох площин у праці „Cours de linguistique générale”). Зате на питання, **чому мова може змінюватися, інший** представник цієї школи А. Мейє дав глибоку, теоретично-угрунтовану відповідь. На його думку, мовозміни можливі з огляду на **умовність мовного знаку**, себто на те,

що зв'язок між річчю, поняттям і знаком побудований на принципі **θέσει** (а не **φύσει**, як думали декотрі з грецьких філософів). Отже, його ніби можна переносити з однієї речі на другу (ніжка дитини — ніжка стола) або з тим самим явищем зв'язувати трохи змінений знак (**гава**, **джугун** в українській мові замість **гава**, **джугун**, після того, як з української абетки викинули були букву Г).

Якщо скористуватися й далі нашим порівнянням з мережею й вузлами на ній, то можна сказати так: у заступників соціологічної школи вузли (індивідуальна мова) ввесь час залишаються зав'язані і тільки від довгого вжитку під тягарем часу потроху розтягаються, пересуваються, а в Фосслера мовці вузли перев'язують, а перев'язуючи не так, як було попереду, зав'язують.

Алеж тим чи тим способом ці зміни відбуваються не де, як у свідомості людини, що в ній живуть і уявлення про речі, і уявлення мовних знаків. Отже, мовозміни можливі в пляні взаємин між категоріями психологічними (суб'єктивні уявлення про речі) і граматичними (уявлення мовних знаків, санкціонованих від мовного колективу). І ці взаємини як джерело мовозмін К. Фосслер схарактеризував ось так: „Психологічна категорія охоплює неготову, а тільки гадану (припускану) сукупність мовних форм. Звичайно під нею (психологічною категорією) треба розуміти ту форму, що мала б виникнути (незалежно від питання про її наявність) тоді, коли мовець замість скоритися загальнообов'язковій граматиці зважав би тільки на свою індивідуальну граматику, **створену на підставі його окремої душевної гадки**, окремо скерованого думання. Хоч водночас ця індивідуальна граMATика мала б бути зв'язана з традиційним запасом його рідної мови. Тут ми перевертаємо нормально-наявні між особою та мовою колективу взаємини і кладемо на карб особи (в крайньому разі гіпотетично) децю таке, що в історичній дійсності належить тільки колективу, а саме: встановлення мовних навичок. Отже, особі мовця накидається певна персональна граMATика, народжувана кожної даної хвилини, граMATика, яку він, мовець, передчував, якої прагнув, але яку він звичайно занедбує заради загального ладу та зрозумілості мови. Інакше сказати, психологічна категорія показує, в якому напрямі особа залежно від того, чи велику вона мовну силу має, може пересувати межі граMATики своєї рідної мови” („Über grammatikalische und psychologische Sprachformen”).

3. Очевидячки, душевні гадки (seelische Meinung), що про них каже в цих своїх міркуваннях К. Фосслер, бувають різні — такі, що для них потрібні мінімально-відмінні від загальнообов'язкових мовні засоби, і такі, що їх готовими засоба-

ми не висловити. У першому разі мовець може автоматично, без будь-яких зусиль скористуватися готовими висловами-штампами (напр., коли це повторюване раз-у-раз вітання) у другому — потрібні зусилля, щоб створити нові вислівні засоби, бо мовець може опинитися через відсутність відповідних готових засобів у становищі людини без мови, як це сталося, наприклад, з „Чужим” у поемі Лесі Українки „Одно слово”, що не міг висловити поняття свободи.

Але найбільші мовні труднощі можуть бути в літературній творчості, бо вся вона — кінець-кінцем — мовна творчість. Це ж тільки поети знають той душевний біль, що зветься „муками слова”. І ми знаємо багато висловлювань мистців слова, незадоволених обмеженістю вислівних можливостей мови.

„Слово, чому ти не твердая криця?” — нарікала Леся Українка, маючи в своєму розпорядженні слова, що „лилися, мов отрута млява, і посідали душу, мов іржа”. „О, если б без слова сказаться душой было можно”, — мріяв росіянин Фет. А Тютчев навіть уважав, що „Мысль изреченная есть ложь”.

Крім того, мовні труднощі бувають різні залежно від а) розвитку мови і від б) міри спорідненості письменника з тією мовою, що нею він пише. Для першого пункту дуже багато матеріалу дає історія українського письменства, бо нашим письменникам не раз доводилося з великими труднощами знаходити засоби „для віддачі всіх фарб на палітрі”. (М. Старицький). Але ці труднощі мали колись і римські письменники, коли хотіли піднятися в своїй творчості на рівень розвиненої грецької літератури. На це, наприклад, скаржився в своєму („De natura rerum” Люкрецій Кар:

...тяжко науки Геллади найтонші

В вірші покласти латинські і все розповісти достоту.

Силу зворотів нових, силу слів мені треба створити,

Бо і предмети нові, і вислови наші убогі.

Коли мати на увазі ступінь спорідненості мовця взагалі й письменника зокрема з мовою, то тут найбільші вислівні можливості дає рідна мова, постачаючи йому найглибші асоціативні зв'язки і найбільший автоматизм (отже, й легкість) мовлення. Цікавий факт відомий з діяльності Антона Головатого. Коли він промовляв перед царицею Катериною важкою церковнослов'янською мовою, йому наприкінці справді автоматично виходився з уст український вислів: „Та й годі!” Те саме сталося було і з автором цих рядків: побачивши якось у чужомовному середовищі, як одна жінка упустила багато грошей, він скрикнув: „Гроші!” Річ ясна, що в поетичній творчості спорідненість важить ще більше.

„Характер нашого поетичного мистецтва, — пише англієць Т. С. Еліот у статті „Громадські завдання поезії”, — залежить від того, як уживає народ рідної мови, бо за матеріял для поета править власне та мова, що її він чує навколо себе” (Цит. за українським перекладом — „Наше життя”, ч. 35).

Навпаки, не зовсім засвоєна мова, що, за висловом Потебні, являє собою в свідомості „мерзость запустения” (це треба розуміти як відсутність міцних асоціативних зв’язків — цієї передумови для мислення), завдає найбільших труднощів і в звичайному мовленні і тим більше в мовленні *par excellence* — у літературній творчості. Дуже яскраві тут приклади з творчості М. Гоголя й Т. Шевченка російською мовою. Гоголь навіть уважав себе за „неприродного письменника” з тієї причини, що йому доводилося писати „чужою мовою”, як він писав в одному листі до своїх. А Шевченкові російська мова здавалася „черствим... словом” (Лист до Я. Кухаренка).

Російські письменники Тургенєв і Фет були майже французами в побуті, але писати художні твори могли тільки поросійському. Очевидячки, їхня спорідненість з французькою мовою була недостатня для такої глибокої психічної діяльності, як літературна творчість. Тургенєв навіть казав, що він був би „дрянь”, а не письменник, якби писав по-французькому. Цим усім пояснюється й той виразний і відомий факт, що в Європі, де наука користувалася латиною, поезія вивела на сцену народні мови.

У цьому розумінні повинні мати деякі труднощі галицькі письменники, пишучи спільноукраїнською літературною мовою, бо ця мова своєю основою досить далека від їхньої матірньої мови. Можна думати, що для них у творчості повинні бути подвійні „муки слова” — звичайні, як і в кожного письменника, і ті, що випливають з неповної спорідненості з літературною мовою. Коли вони вживають, наприклад, слова **гарно** в розумінні **добре**, то це й свідчить якраз про те неповне споріднення.

Мих. Рудницький у своїх спогадах про М. Черемшину наводить його відповідь на питання: „А вас не мучили питання літературної мови?” і з тієї відповіді видно, що ці питання його „мучили”. Згадавши „приклад Федьковича”, він сказав: „І йому, і мені тяжко було вибрати чисту літературну мову без зернят говірки. Наддніпрянцям легко: для них близька мова Шевченка, Марка Вовчка, Панаса Мирного а ми що? Прислухаємось до неї як до симфонічної музики,

що лоскоче наші вуха, а наслідувати її не можемо”.¹⁾

4. Але якою мірою можлива письменницька мовотворчість при нормальних даних, себто, коли мова має відповідний рівень розвитку і письменник з нею цілком споріднений? Очевидячки, тут треба мати на увазі „пересування меж рідної мови” для створення поетичного мовостилю, а не тільки збагачування мови новими словами, висловами тощо (бо це можуть робити й неписьменники).

Виходячи з наведених вище теоретичних даних про перевагу в мові соціального (етнічного), можна припускати, що мовотворчість письменника можлива тільки в певних межах, — себто вона не повинна розривати „мережі”. Пояснимо це на прикладах негативних (себто таких, що порушують соціально (етнічно)-зумовлену систему мови) і позитивних (таких, що не порушують цієї системи).

Негативні приклади. Письменники, особливо поети, завжди робили замах на загальноприйняті норми мови з відомих мотивів — висловити щось таке, чого перед ними не висловлювано. Це спочатку були здебільшого явища так званої поетичної вільності (*Licentia poetica*). Але свідомо почали „руйнувати” мову декаденти, що намагалися писати, не зважаючи на смак публіки. Так Ст. Малярме написав незрозумілий вірш „*Après midi*” без огляду на те, як поставляться до нього читачі. Андрей Бєлий говорив про „ток темнот”, що мають бути в поезії. Ал. Блок також казав: „Я смутное только люблю говорить”. З такими „темнотами” писав не раз П. Тичина. Ось, наприклад, його „Енгармоніє”:

(„Туман”) Над болотом пряде молоком....

Чорний ворон замисливсь.

Сизий ворон задумавсь.

Очі виклював. Бо-зна кому.

(„Сонце”) Десь клюють та й райські птиці

Вино-зелено.

Розпрозорились озера.

Тінь. Давно.

Але це розриви тільки в семантиці, себто поєднання асоціативно-незвичних тям, як от **білий туман і чорний ворон**, що **очі виклював** та ще й **бо-зна кому**. Або **райські птиці**, що мають символізувати сонце, прозорість озера, і **тінь**, поєднану чомусь з уявою часу (**давно**). Ще далі в „розриванні” соціально (етнічно)-зумовленої системи мови пішли фу-

1) Михайло Рудницький. Письменники зблизка. Львів-1958 р. Ст. 162
А в другому місці цих спогадів сказано, що він новітє „боявся літературної мови” (ст. 163).

туристи. Марінетті в своєму „Технічному універсалі футуристичної літератури” (1912 р.) висунув вимогу „зруйнувати синтаксу” і „ставити іменники в випадковому порядку їх виникнення”, „скасувати прикметники”, „скасувати прислівники” та проголошував „кінець розділовим знакам”, пропонуючи замість загальноприйнятих знаків уживати математичних знаків, як плюс, мінус тощо.

Цей заклик підхопили футуристи інших країн. На Україні „найяскравіше себе виявив у цьому Михайль (!) Семенко. Це ж він писав такі твори, як от „гк, вк”. Або:

О

АО

АОО

Павло

Попаси корову.

Він же вживав іменників без прийменників там, де прийменники потрібні: „Нудно небі” й ін. (у поемі „Степ”). Чимало мовно-футуристичних явищ і в П. Тичини: „кла, чор! тового”, „червоно-си-зеле-дугасте”, Надходить лі-томліе гай, літана, вкраїтана, додолі, відсутність розділових знаків у „Чернігові”. Це все (попри ознаки Тичининого таланту в цілих його речах) не має ні мовної, ні естетичної вартости і сприймається як курйози, епатаційні вибрики. А причина цього в тому, що воно утворене через порушення соціально (етнічно)-зумовлених норм, з розривом „мережі”. У Семенка — довільне, не наповнене семантичним змістом поєднання звуків (бк, вк.), порушення керування як одного з типів зв’язків слів в українській мові, у Тичини — невластивий українській мові носовий голосний (кля), невластиві українській мові безпрецедентні творення слів літ-ан-а, вкраї-тан-а, до-дол-і), а також відсутність розділових знаків як засіб порушити загальнозрозумілі синтаксичні конструкції. „Незаконно” утворив Аркадій Любченко слово **буремна**, бож наросток **-емн-**, наприклад, у слові **даремний** непродуктивний. На жал, слово **буремний** підхопили інші письменники і вживають його без потреби й досі (Ю. Косач).

Можуть бути негативні приклади і в віршуванні як у мовному явищі, власне у ритмотворенні.²⁾ Ритм взагалі — це закономірне повторювання з перервами однаково збудованих (рівних) одиниць. Зоровий ритм, напр., орнамент, слуховий, — напр., тритактові одиниці вальсу, ритм віршування — обидва ці ритми мають певні межі, що за ними людина не сприймає вже ритмічності. І от у футуристів чи інших поетів, що користуються так званим верлібром, це

2) Явище ритму взагалі не так соціальне, етнічне, як біологічне.

останнє порушення буває. Напр., у Михайля Семенка:

Я,
Михайль Семенко
Удосконалений Елек-
тричний двигун
І великий поет
Сучасности
Автор трьох П'єро,
Рев-фут-поем
І незрівняний синтетик,
Вирушаю в подорож
Кругом світу.

У П. Тичини:

Спинились ми на „Чайці”.
Васильченко з „Кармелюком”.
я — з „Сковородою”.
Пригадую: в ріці
Задумавсь місяць...

Позитивні приклади. Це нові факти мовні, утворені новим комбінуванням наявного в мові матеріялу, без порушення системи даної мови. Це ніби перев'язування вузлів „мережі”, а не розривання їх. І така мовотворчість можлива в царині звуків, семантики слів, морфологічних явищ, лексики, синтакси.

Коли, наприклад, Винниченко замість традиційної в українській мові передачі співу солов'я вигуком **тьох** дає нову комбінацію українських звуків **ах-цри** (в оповіданні „На лоні природи”), цим він не порушує системи української мови, бо всі ці звуки в українській мові є. Але разом з тим тут є й нове: незвичне поєднання звуків Ц і Р. Правда, це поєднання дуже вже сміливе, майже „футуристичне”, але його прийнятність зумовлена тим, що це звуконаслідний вигук, а ця категорія припускає в українській мові чималу довільність. І в народній мові по-різному „передражнюють” крики птахів, звірів тощо. Наприклад, діти відтворюють крик гав, коли ці останні роздовбують кізяки, так: „Харч! харч! чи кисле? чи кисле?” По-різному „передражнюють” жаб: „Де твій кум? — Утонув. — Нум плакати, нум!”. Це вже явище звукопису... Тим то можливий і свідомий звукопис у мові письменників, як, наприклад, відома передача шелесту очерету в Шевченка:

Хто се, хто се
По тім боці
Чеше довгі коси?
Хто се, хто се?

У царині семантики можливі найрізноманітніші комбінації — від невеличких відтінкових змін до яскравих тропів усіх типів. Тут дуже багато нового дали Шевченко, Винниченко, Коцюбинський. У Шевченка: „Зареготався дід наш дужий (Дніпро), аж піна з вуса потекла”. Тут нове — в незвичному перенесенні слова **дід** на річку, шумовиння на порогах — на дідові вуса. Перенесення це зроблене на підставі певних „спільних ознак”, що живуть у свідомості українців: Дніпро — річка стара, отже, її можна назвати дідом, шумовиння на воді біле, і в діда борода також біла. Отже, ніякого розриву „мережі” тут нема. Нема розриву і в літоті П. Тичини:

На дощ
Хмари, як собаки:
то за вухом почешуться (?),
а то зубами клац! клац!

Густо насичені такими іноваціями тексти Коцюбинського. Морфологічні можливості мовостилю — це відповідний добір відповідно оформлених слів. Так досягав виразного ефекту Квітка-Основ'яненко, коли хотів у своїх творах дати „ніжненьке” (напр., у „Марусі”), те саме робив Гулак-Артемовський у „Рибалці”, з їхнім добором голубливих форм, але в бурлескних творах, навпаки, він (Гулак-Артемовський) добирав слова з вульгарною семантикою і формою. Напр.: „Ну ж, цуп останню ти гривняку з капшука, поки стара пере ганчірки”. Ця фраза нейтрально з стилістичному розумінні звучала б так: „Виймай же останню гривню з жалитки (гаманця), поки твоя жінка (дружина) пере сорочки (білизну)”.

З цих речень знати, як поет може давати нове самим добором лексики як такої: **цуп** чи **виймай**, **стара** чи **дружина**, **ганчірки** чи **білизна** і т. д. Але, крім того, мовець-письменник може, як відомо, творити ще й нові слова (неологізми). І в багатьох українських письменників новотвори надають їхньому мовостилеві своєрідного забарвлення. Але це мають бути слова, створені „з тих елементів, що вже були в мові” (К. Михальчук, „До питання про українську літературну мову”), а не абсолютна вигадка за зразком якогось воляпюку. На це є цікаві приклади в того ж таки П. Тичини. „Яблу-невоцвітно” — дуже сміливий неологізм, але він утворений за законами граматики української мови, бо в ній є прикметникові наростки **-ев-** і **-н-**, як також і сполучний звук **-о-**. Такого ж типу сміливий новотвір є і в А. Любченка: **м'яколапо** (обережна вовча хода). Сміливість і в Тичини і в Любченка в тому, що вони утворили прислівники від відносних прикметників так, як звичайно українська мова

творють від якісних прикметників. Нема потреби наводити приклади звичайних новотворів з мови письменників.

Синтаксичні іновачії — це фігури в усій їх різноманітності (інверсія, еліпси тощо), як також і багато інших засобів. Це може бути просто повторення, як от у Шевченка: „О люди, люди-небораки” або в Тичини: „Осінь така мила, осінь славна”... Або ще в Олеса: „В вигнанні дні течуть, як слюзи. О море, о море, о море...”

Яскраві приклади використання інверсії маємо в Юрія Липи, в його „Козаках у Московії. Наприклад: „Тим часом коник московський трудовитий, головою киваючи і хвостом вертячи, вивіз бочку з вином та філософа із хащі очеретяної”. Стилiстичний ефект цієї побудови стає ясніший, якщо дати нормальний порядок слів: „Тим часом московський трудовитий коник, киваючи головою і вертячи хвостом, вивіз бочку з вином та філософа з очеретяної хащі”. В останній редакції стиль мови виразно „прозаїчніший”, звичайніший.

З прикладів еліпси: У Тичини: „Умилась там чи ні — корзинку — і в ліс голубий”. У Яра Славутича: „Діва — вбік, Одрад — за нею. І сплелись гарячі руки. І злились уста жагучі”.

Ритмічні своєрідності є в багатьох поетів. Тичина зумів дати в „Соняшних клярнетах”, „Плузі”, „Замість сонетів і октав”, „Вітрі з України” щось справді доти нечуване в українському поезійному ритмотворенні. Цікаве також в українському віршуванні явище акцентно-літературного вірша (поряд з акцентно-фолкльорним), що ним користувалися П. Филипович, Є. Маланюк та ін.

Отже, як бачимо, мовостилеві шукання письменників, не зважаючи на певні межі, далі яких не можна йти, можливі великою мірою. Тут поети можуть давати, мовляв К. Тетмаєр (так казав він про сонет), „w rozmiarach wiecznie jednych kształty coraz nowe”. І талановиті письменники можуть і в цих „обмежених можливостях” виробляти свій стиль. Свої мовостили виробили в нас Квітка-Основ'яненко, Шевченко, П. Куліш, Стефаник, Винниченко, Коцюбинський, Васильченко, Хвильовий.

5. Але треба застерегтися, що **мовно-стилістичні шукання — це не те, що боротьба за нормативність мови чи її чистоту.** Це явища різні. Мовостилеві шукання мають на меті найадекватніший вислів „душевної гадки” письменника. І це вже від нього (письменника, тобто) залежить, якими способами він для цього користується. Так Стефаник користувався льюкалізмами, що суперечить всеукраїнським нормам літературної мови, але найповніше висловлює його задуми. Шевченко в останні роки своєї творчості вживав багато церков-

нослов'янізмів, щоб надати релігійно-піднесеного стилю своїм творам. П. Куліш захарашував свою мову тими ж церковнослов'янізмами й росіянізмами, думаючи, що цим творить „вищий смак”. Хвильовий досить рясно вживав росіянізмів („м'ятежний син”), свідомий того, що цим дає адекватний своєму задумові вислів. Цим пояснюється наявність у окремих письменників улюблених, часто вживаних слів, як от **еж** (адже) чи **голє** (гілля) в П. Тичини, **шиголє** в Ю. Косача тощо.

Тільки ж із погляду національної культури ідеал — це повна гармонія між індивідуальнотворчим (висловлювання „гадки”) і колективно-нормативним. І ті, що пишуть „нечистою” мовою (як от П. Куліш, М. Хвильовий), не перемагають подвійних мук слова — або через невиробленість мови (П. Куліш), або через недостатню спорідненість з нею (М. Хвильовий).

Завдання цієї статті — з'ясувати теоретичні можливості мовостилсвих шукань письменників, а також звернути увагу на те, що треба розрізняти справжні і фальшиві цінності в царині стилістичних шукань наших письменників. Ігнорування соціальної (етнічної) зумовленості цих шукань призводить письменників до марності їхніх зусиль і до певного незадоволення читачів.

ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Поняття літературної мови з першого разу здається „легким” і зрозумілим. Її звичайно розуміють як мову „книжну”, „письменську”, протиставлювану „народній” мові, мові неписьменних людей. Але в такому розумінні немає повного її розуміння, немає достойного її визначення. Ба більше: можна сказати, що це поняття взагалі важко визначити. Маючи на увазі оту „легкість” і щойно згадану „трудність”, іноді кажуть, що літературна мова „приблизного визначення не потребує, а точному не піддається” (Вільман-Грабовська).

Дуже бо нестале, раз таке, а раз інше, — якщо брати літературні мови з усіх приступних нам часів та з усіх, відомих нам країн світу, — саме явище літературної мови. І характер літературної мови різних часів та в різних країнах був неоднаковий, і її функції були різні.

Та попри всі можливі в явищі літературної мови „хитання” має воно, це явище, також і свої притаманні прикмети, що вирізняють його з-поміж інших мовних явищ.

Найперша і найголовніша літературної мови ознака — це те, що відбилось в її європейській назві, в назві „літературна мова” (від лат. *littera*, *litteratura* — написане літерами), те, що це передовсім писемна мова. Справді, поняття літературної мови і поняття писемної мови — це такі поняття, що їх аж ніяк не можна роз’єднувати чи відривати одно від одного. А втім, декотрі з мовознавців, як от Вандрієс (слідком, почасти, за де-Соссюром), виразно ці два поняття розрізняють, ба й протиставляють одно одному. „Не треба, — каже Вандрієс, — плутати писемну мову з літературною. Хоч звичайно ці два поняття й покривають одно одне, але буває й так, що вони стоять одно проти одного і навіть суперечать одно одному. Писемна мова часто є тільки вираз спільної мови, тимчасом як літературні мови звичайно відрізняються від спільної мови”¹⁾. Кажучи це, Вандрієс має на увазі такі факти, коли літературна мова виступає як засіб літературної творчості, а іноді й просто буває кастово-фаховою мовою, мовою з „обмеженою цариною вжитку”, як от санскрит найдавнішого часу (як культова мова) чи як мова гомерівських епопей „Одісеї” та „Іліади”. Для літературної мови такого характеру момент письма, записування необов’язковий, бо, наприклад, творець чи творці „Одісеї” та „Іліади” могли складати їх тільки з-уст, не записуючи. Проте мова цих творів, на думку Ф. де Соссюра, мала „всі риси умовності і звичайні властивості лі-

1) Язык (рос. переклад) ст. 250.

тературної мови”²⁾. Та такі випадки — це тільки одно з отих можливих „хитань” у явищі літературної мови, і вони не суперечать писемності як прикметі, що найчастіше в літературній мові наявна. А крім того, і писемна мова (себто та ж таки літературна) не завжди буває виразом спільної мови, бо є й такі випадки, коли письмово-літературна мова протистоїть загальній мові — розмовній. Такою, наприклад, була латина в середньовічній Західній Європі та в Польщі... Отже, з огляду на вищесказане, можна стверджувати, що там, де виникає письмо, виникає й літературна мова, і з принципового боку мінімумом літературної мови було вже перше слово чи вислів, що їх написала людина.

Літературна мова, як писемна мова — це явище **специфічне**, і її люди звичайно відокремлюють від усної мови, усвідомлюваної як „звичайна”, „проста” мова. На світанку людської культури ця специфіка була дуже яскрава: писемна мова мала магічно-релігійне значення, і найперше її вживали чаклуни та маги. Про це, зокрема, свідчить те, що у багатьох народів, на ранніх стадіях розвитку культури, письмо й ворожіння — це те саме. Наприклад, у кельтів та германців письмо — це таємниця (гот. *runa* — таємниця). Та й пізніше, коли люди звільняються з-під облоги примітивно-магічного світогляду, вони продовжують ставитися до письма, до записаного, з певною пошаною і навіть страхом, чи, як каже Вандрієс, „зберігають марновірну пошану до написаного тексту”³⁾. Звичайно, коріння цієї „пошани” у соціальних умовах, і, зокрема, пізнішими часами цю „пошану”, зміцнювали і зміцнюють такі соціальні інституції, як церква та держава. Яскраву ілюстрацію до цього маємо в Винниченковім оповіданні „Записна книжка”, де селян лякає сама можливість бути записаними в записній книжці. Звідси повстали і різні прислів’я на цю тему, як от фр. *c’est écrit, c’était écrit* у значенні „це вирішено наперед”, „така вже доля”, або укр. „що записано пером, того не витягнеш і волом”, чи по-рос. „не вырубишь и топором”. Та й поза всім цим, навіть для людей освічених і вільних від містичного чи якогось там іншого страху перед письмом та „буквою закону”, писемна мова зберігає, уже в психологічно-мовному пляні, свою відмінність супроти усної мови. Усяке знає, що люди читають не так, не з такою інтонацією, як говорять, у тоні „читаної” мови завжди наявна якась „урочистість”, і потрібне буває спеціальне навчання актора, щоб писана мова стала звучати так, як звучить „жива” усна мова. А пишучи, люди звичайно інакше будують свою мову,

2) Курс общей лингвистики (рос. переклад), ст. 17.

3) Там таки.

ніж розмовляючи (як це ми побачимо далі).

Цю специфіку писемно-літературної мови підтверджують і ті факти, коли в якійсь країні писемно-літературна мова одна (мова, а не стилістично-діалектна відміна), а розмовна — друга, а також те, здавалося б, парадоксальне явище, коли за писемно-літературну мову править зовсім чужа мова. А фактів такого характеру багато, особливо вони характерні для часів феодалізму. Сюди відноситься згадуваний уже факт уживання латинської мови як писемної в середньовічній Західній Європі, а також факт уживання в країнах „православного” слов'янства старослов'янської мови. Мововживання в Московській державі кінця XVII в. Г. В. Лудольф характеризує наведеним у нього правилом: „говорити треба по-російському, а писати по-слов'янському”. Писемно-літературною мовою для Литви, як частини Литовського князівства, в XIV-XVI в. була „руська мова”, мова законодавства та юридичних актів, як про це прямо сказано в „Литовському статуті”: „А писарь земський маєть по руску літерами і слови рускими всі листи і позви писати, а не іншим язикомъ і слови”. Що це відносилось і до властивої Литви, а не тільки „руської” частини князівства, про це ми маємо свідчення сучасників, як от прелат Еразм Вітелі, що року 1591 казав папі: „Литовці мають власну мову. Та через те, що русини живуть у центрі держави, усі звичайно користуються їхньою мовою”. З такою ж функцією вживали українсько-церковно-слов'янської мови в Молдавському господарстві XVI-XVII в. Дуже в такому, як ми зараз кажемо, розумінні яскравий факт — загально-китайська літературна мова (вень-янь), що за її допомогою порозуміваються китайці з усіх частин Китаю, але тільки німим читанням, бо звукові мови в різних кінцях цієї величезної території різні.

Друга характерна прикмета літературної мови — це те, що з неї **культурна** мова, „о б р о б л е н а” — удосконалена. Про можливість „оброблювати” мову, свідомо втручатися в мовний процес говорив іще В. Гумбольдт: „Народ може зробити свою недосконалу мову органом таких ідей, до яких вона не змогла б дійти своїм природним шляхом”⁴⁾. Отим-то історія створення літературної мови завжди зв'язана з діяльністю письменників та учених, що свідомо дбають про її удосконалення. „Послуги письменників при утворенні загально-французької мови (літературної), — каже Вандрієс, — величезні. Ми маємо французьку мову, таку, як ми її вивчаємо в школі, завдяки спільним зусиллям граматиків та письменників”⁵⁾. Згадаймо тут значення діяльності Лютера в істо-

⁴⁾ „О различии организмов челоуеч. языка. Стр. 21.

⁵⁾ Ст. 259.

рії німецької літературної мови, прагнення Пушкіна створити російський „метафизический язык” і його заслуги в царині мовотворчості, вагу Шевченкової творчості в історії української літературної мови тощо.

Внаслідок свідомого втручання письменників та учених у мовно-літературний процес в літературній мові завжди наявні елементи свідомої мовотворчості, так би мовити, „роблені” елементи. Так іще санскрит, очевидячки, мав такі елементи, бо „санскрит” — це значить „оброблений”. Такі елементи, безперечно, були в стародавній грецькій мові (філософські, граматичні терміни). Яскраво виявлені ці елементи в латинській мові, бо латинські письменники спочатку вдосконалювали свою мову, взоруючись на грецькій, як на ідеалі, і створювали нові слова за грецькими зразками.

Ось як про це казав Т. Лукрецій Кар у своєму творі „Про природу речей”

Не заперечую: тяжко науки Еллади найтонші
В вірші покласти латинські і все розповісти достоту.
Силу зворотів **нових**, силу слів мені треба створити,
Бо і предмети нові і вислови наші убогі.⁶⁾

Цицерон теж казав, що він „удосконалював свою мову через переклади”. Найяскравіші „роблені” явища в літературних мовах — це, як відомо, неологізми та кальки, і їх, справді, можна знайти у першій-ліпшій літературній мові. Крім згаданої уже латинської, що калькувала грецьку, можна згадати ще старо-слов'янську, що перекладала та калькувала візантійсько-грецьку (напр. благородіє — *εὐγένεια* благочестіє — *εὐσεβεια* благоуханіє — *εὐωδία* великолѣпіє — *μεγαλοπρέπεια* любомудріє *philosophia* тощо). А яка сила новотворів та кальок у сучасних, так званих нових літературних європейських мовах! Так збагачувалась одна з найрозвиненіших європейських мов — французька, що її реформатор у XVI в. Ронсар мусів був „кинути в мову багато нових слів”, створивши їх за зразками грецької та латинської мови. Відома словотворчість Карамзина в історії російської мови, новотвори та кальки в чеській, німецькій тощо мовах. Внаслідок такого „взоровання” однієї мови на другій у мовах створилося багато однакових чи хоч аналогічних конструкцій — лексичних, формально-морфологічних і синтаксичних, що чималою мірою зблизили ці мови одну до одної. Ось як каже про це відомий швейцарський мовознавець Ш. Байї: „І по верховому спостережникові новітні мови так званих „культурних” країн являють численні подібності; у своєму без-

6) Антична література, ст. 336.

упинному розвитку ці мови замість розрізнятися ідуть дедалі до зближення. Виявити причину цього зближення дуже легко: вона лежить у багатьох різноманітних вимінах між народами — у царині матеріяльній і в царині мислення''...⁷⁾ Крім новотворів, характерне для літературних мов є ще й те, що до них свідомо заносяться прями запозичення — е т р а н ж и з м и, чи варваризми. Цікаво, що новотвори та етранжизми — явища до деякої міри співвідносні: де більше новотворів (і кальок), там менше прямих етранжизмів (це характерне, наприклад, для чеської мови, що в ній відбилася пуристична тенденція її творців), і навпаки — у мовах з великою кількістю етранжизмів мало новотворів (це характерне, либонь, для англійської). А разом ті й ті елементи становлять найсутнішу ознаку „робленої” досконалости літературної мови, що понад усяку міру стоїть вище проти „природної” мови як засіб для висловлювання „вищих” ідей культурного життя людини.⁸⁾

Річ зрозуміла, що „робленість” літературної мови не має анічогісінько спільного з „робленістю” якогось там „воляпюка” чи „есперанто”. Вона ця „робленість” лежить, як це вірно зазначав колись іще К. Михальчук, „у культивуванні та вдосконалюванні готової вже живої мови органічного походження. Тим-то праця над виробленням та вдосконаленням літературної мови, яку провадить багато талановитих розумів у цілій низці поколінь, у тому саме, головним чином, і лежить, щоб, з одного боку, збагатити цю мову силою наново створених слів та зворотів... з тих елементів, що вже були у мові... а з другого — щоб досягти яко-мога повнішої асиміляції та погоджености як цих слів та зворотів, так і запозичених з інших мов з характером та ладом живої мови того народу, що за відповідне знаряддя його культурних думок і має бути ця літературна мова’’.⁹⁾ Отим-то усякі „екстравагантні” вибрики футуристів, „теоретично” задекларовані у „Технічному маніфесті футуристичної літератури” Ф. Марінетті (1912

⁷⁾ Цит. за „Загальний курс української мови”, ст. 28.

⁸⁾ Але це не значить, що лексичні новотвори невластиві „стихійній” народній мові. Навпаки, саме тому, що вони властиві „стихійній” мові, вони можливі і в літературній. Можна тут навести приклади новотворів з української народної мови: „косарка”, „лобогрійка”, „самоскидка”, „заколотка” (страва з рідко заколоченого борошна під час голоду 1933 р.).

⁹⁾ К. Михальчук. „До питання про укр. літературну мову”, стр. 17. „Український діалектичний збірник”, 1929 р.

р.), не залишили ніяких слідів у літературних мовах.¹⁰⁾

У високій досконалості літературної мови відбивається культура її носіїв. „Цивілізація та освіта, — писав колись Гумбольдт у згадуваному вже творі, — впливають продуктивно на мову, — хоч появляються пізніше за їхні основні властивості. Уживання мови для вислову наново розвинутих благородних ідей збільшує в ній ясність та визначеність; прояснена уява розвиває наочність висловів; витончений слух своїм строгим присудом та високими вимогами удосконалює милозвучність”. Інакше сказати літературна мова **є продукт культури**. Та водночас вона є й **засіб творення даної культури як також і частина її**.

Як мова культури, літературна мова — це мова усіх суспільних (і державних) форм вияву тієї культури — книги, газети, школи, театру тощо.

Як мову культурну, „роблену”, літературну мову здебільшого засвоюють шляхом спеціального навчання, у школах тощо, чого, очевидно, не повинно бути з мовою „природною”, „рідною” у найвужчому цього слова розумінні. Не випадково, отже, думали давні греки та інші, що рідної мови навчати не треба. Так, наприклад, у діалозі Платона „Протагор” сказано про вчителя рідної мови, як про неучване явище.

Далі. Літературна мова — це спільна для всього даного мовного обширу мова, мова, що покриває собою всі діалекти й говори. У цьому розумінні поняття літературної мови збігається з поняттям спільної мови взагалі (*langue commune, Gemeinsprache*), що може виникати і в умовах безписемного мововживання чи в таких умовах, коли письмо не так поширене, щоб правити за засіб поширення спільної літературної мови. Ця спільна мова може утворюватись на основі якогось одного діалекту шляхом його вивищення проти решти діалектів або й просто шляхом концентрації усіх діалектів (чи хоч більшості найголовніших), коли в її основі не лежить ні один конкретний діалект. Неодмінною умовою утворення такої спільної мови є наявність таких діалектів, що живуть спільним життям, **себто об'єднуються певною кількістю ізоглос, яка перевищує ізоглоси кожного діалекту зокрема.**¹¹⁾

10) „Пункти” цього „Маніфесту” висували вимогу „зруйнувати синтаксис і ставити іменники в випадковому порядку їх виникнення”, „скасувати прикметника”, „скасувати прислівника”, проголошувати „кінець розділовим знакам”, а замість них запроваджувати математичні знаки $X + : - = > <$ та музичні знаки. Останній пункт (про знаки), як відомо, застосував у своїй збірці „Чернігів” П. Тичина.

11) Отим то цього явища, явища спільної мови не можна плутати з

Таку у давній Елладі витворилась була **κοινὴ** на основі аттичного діалекту, діалекту Аттики і культурного та політичного її центру, а пізніше й усієї Еллади — Афін. Так у стародавній Італії міська мова (*sermo urbanus*), мова м. Риму спочатку була поширилась, як спільна мова, а потім і зовсім витіснила сільську мову (*sermo rusticus*). Так само здебільшого утворювались уже пізнішими часами національні мови. Річ зрозуміла, що так само утворюються й літературні мови, якщо вони утворюються на основі діалектів, а не заносяться збоку (такий виняток ми маємо, наприклад, у факті утворення російської літературної мови церковно-слов'янської своїм походженням). „Щождо... умов, — каже К. Михальчук у згадуваній уже роботі, — що визначають нормальну царину поширення тієї чи іншої літературної мови та обмежують її щодо такої самої царини іншої, найближчої до неї літературної мови, то до таких умов належать спільні в своїй основі й zarazом органічні особливості, які об'єднують собою певну літературну мову й усеньку групу говірок, що виходять до її обсягу і утворюють з них одну діалектичну спільність”.¹²⁾

Річ зрозуміла, що „не самі, — мовляв той таки Михальчук, — особливості у фізичній природі певної літературної мови зумовлюють її повстання й розвиток як окремого культурного органу мови в певному діалектичному середовищі, а їх викликають ще й інші, істотніші умови і глибші потреби певного середовища”.¹³⁾ Інакше сказати, тут діють позамовні соціальні чинники: спільне економічне, політичне та культурне життя. Політичний чинник у формі держави є чи не найпотужніший з усіх інших, та проте й не неминучий, бо є чимало літературних мов, що утворились і без „допомоги” дер-

явищем так званої *lingua franca*, коли якась „стороння” для ряду мов (мов, а не діалектів) мова виступає в ролі загального засобу порозуміння. Ця остання мова звичайно виступає як допоміжна (*Hilfssprache*, як каже Г. Шухардт). Так, напр., у багатомовному Дагестані до того, як його завоювала Росія, за таку мову правила тюркська мова, а після завоювання, уже в масштабі усекавказському, в такій ролі виступає російська мова. У багатьох англійських колоніях таку функцію виконує англійська мова.

¹²⁾ Такі факти, коли якась літературна мова захоплює й говори іншої мови, не порушують цього положення, бо ті говори просто витісняються, виходять з ужитку. Так, наприклад, французька мова, поширившись на територію провансальської, не взяла з неї майже нічого. Щоправда, це питання ускладнюється невизначеністю у багатьох випадках меж мовного обширу та спірністю деяких мовних одиниць — діалекти вони чи самостійні мови.

¹³⁾ Звідти ж.

жави. Як на приклад, можна вказати тут на чеську мову, або й на українську, що розвивались, одна в Австрії, друга в Австрії та Росії, так би мовити, самотужки. Особливо яскравий приклад — українська мова, що розвивалась в умовах економічної та політичної роз'єднаності, коли головною умовою були оті „спільні в своїй основі й zarazом органічні особливості”. Проте й тут різниця в розвитку цих двох мов пояснюється, либонь, таки відмінністю соціально-політичних умов: чеська мова в умовах конституційної Австрії розвинулась краще, а українська, що в основній своїй частині пробивалась собі шлях крізь усякі перешкоди самодержавної Росії, — гірше.

Покриваючи собою всі діалекти, об'єднуючи їх, літературна мова попри те бере з них не все, а тільки дещо, а що саме — це залежить від отих різних шляхів утворення літературної мови. Майже завжди літературна мова утворюється шляхом вивищення одного діалекту, вона вбирає в себе найбільше елементів того діалекту, ба й робить із нього основу, тимчасом як з інших діалектів увиходять до неї тільки окремі явища. „Усі так звані „літературні” мови, — писав К. Михальчук у своїй праці „До питання про українську літературну мову”, — з природної неминучості завжди ґрунтуються виключно на одній котрійсь із живих говірок”.¹⁴⁾

Так у російській літературній мові, власне у другій її основі — властиво-російській, найбільше елементів середньоросійського наріччя та говірки м. Москви, а явища північно-російські та південно-російські увійшли до неї як додаткові. В українській літературній мові, що в ній за основу править, мовляв П. Куліш „полтавсько-чигиринський діалект”, основні явища взяті з південно-українського наріччя (наприклад, „ікання”, форми типу „життя”, „зілля”), а особливості північно-українського наріччя увійшли тільки частково (напр., форми типу „ходжу”.

Ті елементи, що увійшли до літературної мови та стабілізувалися як „правильні”, становлять загальнообов'язкові норми для всіх членів даного мовного колективу як носіїв її. Нормативність літературної мови — це теж одна з найяскравіших її прикмет, а може й основна рація її існування, бо тільки завдяки цьому літературна мова справді набуває характеру спільної мови для всієї мовної території і править за загальний засіб порозуміння. Через те й суспільна вага нормативності в літературній мові величезна.

Культивовані в школі, вичитувані з книги та газети, чути з кону в театрі, уживані в урядових документах, норми літературної мови внаслідок цього звичайно усвідомлюються як

¹⁴⁾ Український діалектологічний збірник, II, Київ, 1929 р., ст. 5.

„єдино-правильні”, „красиві”, як якийсь мовний ідеал, так би мовити, „фетишизуються” як щось таке, що не підлягає осудові, ганенню, а тим більше змінам. І, навпаки, протиставлювані їм, цим нормам, явища діалектні, хоч би й загальнопоширені, поцінуються як „неправильні”, „некрасиві”, „грубі”.

Зогляду на те, що „діалектно”-народні елементи — це не тільки забуткові явища (бо льокальні діалекти — це, як відомо, явища забуткові, збережені в селянській мові), а й нові, що, так би мовити, повсякчас виникають, інакше сказати, це **життя мови**, виявлюване в її постійних змінах, то літературна мова проти „народної” — це, як каже Вандрієс, „зупинка в розвиткові мови”. Отим-то між літературною мовою і „живою” народною мовою завсіди наявні розбіжності ще й у цьому пляні — у пляні змін та історичного розвитку. З огляду на це час від часу повстає потреба (особливо це характерне для мов новішого часу, коли літературні мови — це й спільні, національні мови) якось тії розбіжності усувати. Найчастіше цей процес відбувається начебто стихійно, самопливом, коли до літературної „книжної” мови живосилом промикуються окремі „діалектно-народні” явища. Так у російській літературній мові зовсім недавно набула, як там кажуть, прав громадянства флексія -а в іменниках чол. р. учителя, тракторá), а перше її вважали за ознаку вульгарної мови. Досить часто це здійснюється у вигляді реформи орфографії, коли під приводом зміни написання змінюється форма слова (напр. у тій таки рос. мові запроваджено 1917 р. написання ЕЕ замість ЕЯ). А іноді буває потрібна ціла реформа мови, як це учинив в історії сербської літературної мови Вук Караджич, або І. Котляревський в українській мові (хоч і з меншою проти Караджича свідомістю цієї роботи).

Такі взаємини між літературною мовою і мовою „нелітературною”, народною іноді пояснюють досить влучним порівнянням з річкою та кригою на ній. Це порівняння ми знаходимо у М. Мюллера й у Вандрієса. Ось як пише Вандрієс: „Може здатись, що мова зупиняється, коли над мовою „природною” нашаровується мова „роблена” (літературна) . . . Цей процес утворення писемних можна порівняти з утворенням шару криги на поверхні річки. Крига утворюється з води тієї річки, вірніше, це не що, як та ж таки річка, та разом з тим вона (крига б то) й не річка. Дитина, побачивши кригу, наївно думає, що річки більше немає, що її течія зупинилась. Ілюзія! Під шаром криги вода продовжує текти, тримаючись свого річища. Якби якось зненацька крига розкололась, вода б заразівіньку ударила вгору. Так і з мовою. Писемна мова — крижана скорина на річці. Текуча під кригою річка — народна природня мова. Холод, що виробляє кригу і що пагне

затримати течію річки, — це зусилля граматиків та вчителів, а промінь сонця, що визволяє річку з-під криги, — це переможна сила життя, що перемагає правила, ламає традиції”¹⁵⁾

Не треба з становища цього блискучого порівняння за-суджувати норми та роботу нормалізаторів („холод”), бо як ми вже відзначали, суспільна вага літер. норм величезна, але залишається й той факт, що норми все-таки, всупереч стабілізаційній тенденції, змінюються під впливом „живої” мови. Як і всякі інші зміни в мові, вони не надаються до безпосереднього опостерігання, і тільки по якімсь часі носії літературної мови спостерігають, що мова якогось письменника, може й улюбленого, вже не така, якою пишуть „сьогодні”. Проте відчуття „застарілості” мови якогось письменника (чи письменників) ні в якому разі не тотожне з відчуттям „чужості”, і віддалена в минуле мова не перестає бути „своєю”, чи, як сказали б укр. письменники ХІХ в., „наською”. Ретроспективна віддаленість „своєї” мови може сягати на багато поколінь, а в хронологічному пляні й на сторіччя. Так для сучасного англієця Шекспірова мова (себто мова ХVІ ст.) усвідомлюється, як „наська”, для сучасного росіянина — мова Пушкіна і т. д. Отже літературна мова об’єднує народ не тільки в пляні синхронічному (якщо вжити термінів де-Соссюра), а й у діяхронічному. І в пляні діяхронічному літературна мова теж може мати межу, за якою буде вже „чужа” мова, хоч може науковим шляхом ця остання й усвідомлюється як початок чи частина „наської”. Так, літературна мова російських пам’ятників ХІ-ХVІІ, а в чималій мірі й ХVІІІ в. У безпосередньому сприйманні усвідомлюється як „чужа”. Так само усвідомлюється й мова українських писемних пам’ятників ХVІ-ХVІІ в. (літописи Величка, Самовидця тощо).

Отак визначаються межі поняття „сучасної літературної мови”: це мова (писемна, культурна і т. д.) якогось певного часу, іноді досить довгого, що її усвідомлюють люди як свою.

Літературна мова — це не тільки спільна письмова мова, а здебільшого й спільна розмовна мова тієї частини людності, що її охоплює в якійсь мірі чинна на даній мові культура, інакше сказати, це розмовна мова людей письменних, причетних до книжки і до всіх інших форм та виявів даної культури. А що ці форми найбільше, найінтенсивніше діють у місті, то літературно-розмовна мова найбільше й поширена

15) М. Мюллер каже так: „Класичний чи літературний ідіом можна порівняти з замерзлою поверхнею річки, блискучою і гладенькою, але застиглою й холодною”. Вандрісс, очевидно, запозичив це порівняння у Мюллера, хоч і не каже про це. (Див. Мюллер, Лекции по науке о языке, ст. 44, 1865 р.).

в місті, серед міської людности. Особливо це характерне для нових часів, коли літературна мова виступає як мова національна. Проте не треба думати, що ці явища — літературно-писемна і літературно-усна мова — цілком тотожні. Різниця між ними лежить передовсім у тому, що усно-літературна мова ближча до діалектно-народної і в ній менше отих, так би мовити, „зупинкових” явищ, а писемно-літературна мова стоїть далі від народної, і в ній іноді буває дуже багато застарілих, архаїчних явищ. Вандрієс, ілюструючи оте, наведене вище, порівняння мови з рікою, каже так про сучасну французьку мову: „Розбіжність між мовами писемною та усною робиться дедалі більша. І синтаксис і словник обох мов різні. Навіть морфології неоднакові: простий минулий час, простий недоконаний умовний спосіб уже не вживаються в усній мові. Особливо впадає в око відмінність словника. Французи пишуть мертвою мовою, що походить від письменників XVII в. Та розмовляють зовсім іншою мовою. Від XVII віку французький „ужитковий” словник дуже змінився. Різниця між цими двома словниками нагадує різницю між словами „низького” та „високого” стилю; француз посоромився б написати більшість тих слів, що їх він уживає в розмові. Людина, що балакає так, як пише, видається „робленою”, особливою; таких людей дедалі стає все менше”¹⁶⁾ Трохи чи не так можна сказати й про російську писемну та розмовну мову. У російській писемній мові уживають багатьох таких форм, яких у розмовній мові не вживають, як от, наприклад, дієприкметники, дієприслівники тощо.

Проте не слід думати, що розбіжність між писемною та усною мовами може бути тільки в мовах з віковою історією чи в мовах такого походження, як російська літературна мова, ні, розбіжність ця є навіть у таких „молодих” літературних мовах, як наприклад, українська. І в цьому разі залишається в силі більша близькість усно-літературної мови до діалектної — і навпаки. Усяке знає, як дуже дається взнаки в мові сучасної української інтелігенції залежність її вимови від місцевих говірок. Це те, на що не один автор підручників української мови цілком справедливо нарікав, бо ці „ухили” порушують всеукраїнську нормативність української літературної мови.

Крім того, писмено-літературна й усно-літературна мови відрізняються одна від однієї ще й суто-стилістичними особливостями, певними стилістичними **домінантами**, що, так чи інак відмінюючись, ба навіть частенько й збігаючись, разом з тим становлять характерні прикмети цих мов. „Хитання” у

¹⁶⁾ Із згадуваної книги.

цьому плані буває можливе між ними з огляду на взаємозалежність їх, з огляду на те, що, з одного боку, писемне мововживання часто оформлюється під впливом розмовної мови, а з другого — розмовну мову часто будують під впливом писемної. Явища першого порядку найчастіше доводиться спостерігати в мові красного письменства з тієї причини, що письменники, звичайно реалісти (бо у романтиків, наприклад, цього не може бути), мають часто на меті „життєву” (тобто розмовно-практичну) правдивість, особливо в діалогах. Не так часто, але бувають і такі факти, коли писемна мова заспіль (а не тільки в діалогах) складається під впливом усної, навіть не літературної мови. Це буває тоді, коли літературна мова „раптово” створюється на основі народної — або з причин свідомого занехання попередньої літературної мови (як це було у сербів, в діяльності Вука Караджича, та на початкових етапах української та білоруської мов) або з міркувань пуристично-демократичних, як от, наприклад, у деяких російських письменників середини і другої половини XIX віку — у Даля, Некрасова, Гл. Успенського, Мельнікова-Печерського. Явища другого порядку можна спостерігати у фактах мововживання, близьких до фактів писемного мововживання, — у мові вчителя на лекції, у мові доповідачів та промовців. Річ зрозуміла, що це найчастіше буває в мові інтелігенції, що часто і в звичайній розмові вживає зворотів та висловів, узятих із писемної мови.

З конкретних стилістичних розбіжностей між писемно-літературною та усно-літературною мовами трохи чи не найяскравіші явища синтаксичні. Тут можна відзначити те, що писемно-літературна мова має здебільшого „правильно” побудовані, повні речення, тимчасом як усно-літературна мова характеризується переважно еліптичними конструкціями, що їх зумовлюють позамовні обставини. У цьому розумінні чимало правди у відомому анекдотично-фолкльорному діалозі: — Відкіль? — З Ромна. — А що? — Воли. — Почім? — Без п'яти. Якщо реставрувати конструкції цього типу, то вони матимуть такий вигляд (на прикладі найчастіш уживаних зворотів): — Ну як (ідуть твої справи)? — Нічого (ідуть мої справи). Згадаймо тут іще діалоги з підручників чужоземних мов, де звичайно дають „повні” запитання та відповіді, але такі, яких ніколи в „живому” мововживанні не почувти.

Має також літературна мова і різні, так би мовити, **жанрові** відміни, а саме: може бути наукова мова (її ознака — наявність точних термінів), мистецько-літературна з різними відтінками (прикметна наявністю виразових та зображувальних засобів), публіцистична (в ній багато соціально-політич-

них термінів), ділова чи канцелярська (в ній найприкметніше — готові штампи) і інші.

Підсумовуючи наостанку все сказане, літературну мову в широкому розумінні можна б визначити так: **це писемна й розмовна (здебільшого), культурно-унормована (державна чи ні) мова, що об'єднує собою як загальний засіб комунікації певну сукупність близьких діалектних одиниць та править за засіб творення певної, однорідної з нею ж таки, з цією самою мовою (найчастіше), культури.**

Слова, взяті в дужки, відзначають „хитання” в понятті літературної мови.

Складність визначення пояснюється складністю самого явища.

ДО ТЕОРІЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ

Мова — історично-культурне надбання людини, і людина інколи поводить з мовою так, як і з іншими своїми культурними добрими духового порядку, — сказати б, свідомо господарює в ній. Життєва практика такого „господарювання” в мовах народів усіх відомих нам часів, а особливо XIX й XX ст. висунула поняття **мовної політики**. Дуже актуальним стало це поняття в зв'язку з боротьбою поневодених народів за своє визволення — народів колишньої Австро-Угорщини, колишньої Росії, а тепер СРСР та народів Азії й Африки.

Але мовна політика — це, звичайно, не те, що національна політика, бо ж остання охоплює ще й інші (крім мови) явища національного життя народу, як от письменство, мистецтво взагалі, культура взагалі, економіка, територіальні проблеми тощо. Мовна політика — це складова частина національної політики. Тільки ж важливість мови як національної ознаки така велика, що без мовної політики національна політика майже неможлива.¹⁾ Навіть такі національні проблеми, як ірландська та жидівська, тобто проблеми народів, що внаслідок історичної неволі втратили свої мови, не можна вважати за випадки „чистої”, „безмовної” національної політики: ці народи намагаються відродити свої старі мови. Еспаномовні держави південної й центральної Америки та англійські США, Канада й інші — це насправді не нації (тобто не окремі етнічні явища), а тільки держави, тобто тільки територіально-політичні організації.²⁾

Тим то в їхній боротьбі за незалежність мовні проблеми (як також взагалі проблеми окремих національних культур) ніколи не фігурували, а висувано тільки проблеми економічні, соціально-політичні, територіальні. Так, наприклад, боротьбу північно-американських колоній Англії за незалежність у „Деклярації незалежності” з 1775 р. вмотивовано тільки потребою забезпечити „дані від бога людині права на життя, волю й шукання щастя”, — права, що їх порушу-

1) Ось як визначив вагу мови як національної ознаки народу О. Потебня: „Єдність мови — це не тільки найкраща, але й певна, єдина прикмета, за якою ми узнаємо народ, а разом це й єдина, неминуча умова існування народу, що її ніщо не може замінити (в оригіналі „ізмѣнить” — мабуть, помилка, бо ж цей текст опубліковано з чернетки — В. Ч.) „О націонализмъ”. „Мысль и языкъ”, изд. 3. Харьков, 1913 г. Ст. 222.

2) Мою на увазі мови еміграційних насельників, а не тубільні індіанські, що помітно зникають.

вав англійський король. Конкретно ж тут була причина в економічних відносинах, як це відомо з історії.

То інша річ, що в цих усамостійнених мовних обширах пізніше почали „стихийно” зароджуватись явища мовної відокремленості (напр., у США).

Але мовна політика не „стихія”, а цілком відмінне, су-протилежне щодо неї, „стихії” б то, явище.

Та обставина, що національна політика без мови, як сказано, майже неможлива, не означає, що мовна політика цілком розпливається в національній політиці, не має своєї специфіки, тобто того, що вимагає окремого аспекту розгляду. Ні, така специфіка є, та ще й дуже виразна. Ця специфіка виникає з своєрідності самого явища мови, з законів її будови та з тих соціальних законів, що зумовлюють історичне „буття” мови.

З цього й виходить, що потрібна спеціальна теоретична розробка проблем мовної політики. Можна навіть говорити про потребу створення окремої теоретичної дисципліни, — **теорії мовної політики**, зв'язаної, з одного боку, з мовознавством, а з другого — з соціологією (оскільки мовознавство зв'язане з цією останньою). За попередній історичний матеріал для теорії мовної політики можуть бути деякі дотеперішні досяги загального мовознавства та фактичний матеріал з історії мов. Численні дилетантські писання про мову й мовну політику теоретиків більшовизму Леніна й Сталіна можуть правити тільки за негативний приклад — як не слід теоретизувати в царії мовної політики.³

Ця моя стаття — це тільки спробний накидок думок, і на більше значення вона не претендує.

Ще В. Гумбольдт допускав можливість втручання людини в мовний процес, коли писав: „У впливі (мови) на людину виявляється її закономірність, а в подіянні людини (на мову) — принцип вільності, бо в людині може законтися те, чому ніякий розум не знайде причини в попередніх обставинах”⁴)

Безпосередніше теоретичну можливість втручання в мовний процес можна вивести з поняття пучковості мовного знаку, що я її (пучковість) визначив у статті „Мовний знак”,

3) Напр., твердження Леніна про можливість добровільного вивчення російської мови в єдиному суспільстві — в єдиній державі — виразний понсенс, як це й підтвердила практика більшовиків, уже після його смерті. „Вчення” Сталіна про схрещену мову майбутнього людства теоретично неможливе.

4) За працею О. Потебні „Мысль и языкъ”. изд. 3. Харьковъ, 1913 г. Ст. 29.

— з його довільности (умовности) й сумежної асоціативности. Тільки ж у природі мовного знаку є й такі моменти, що також обмежують та утруднюють можливості втручання, — соціальна зумовленість та традиційність його (мовного знаку), і це теж треба брати на увагу, будуючи теорію мовної політики, визначаючи її межі й можливості.

Поза такими суто-теоретичними міркуваннями, про можливість втручання в мову свідчить ще й наявність у практичній свідомості людини тенденції заміняти „неправильні” явища мови на „правильні”.

Історія мов за відомі нам тисячоліття знає багато фактів втручання людини в мовні процеси. Ці факти дуже різноманітні, але як уважно продумати їх, то можна добачити **два основні типи втручання**. Розгляньмо кожен з них окремо!

От, наприклад, стародавні індуси створили роблену мову — санскрит, бо це слово означає оброблений, „культурний”. Так само стародавні греки, удосконалюючи свою мову, виробили спільно-грецьку **κοινῆ** а за їхнім прикладом творили свою літературну мову римляни, „виковуючи” слова за грецькими схемами. Аналогічно діяли й творці староцерковнослов'янської мови Кирило та Методій. Ще більше — просто безліч таких фактів можна знайти в історії новітніх європейських літературних мов, та й не тільки європейських.⁵⁾

Як правило, це втручання має на меті удосконалити виступні засоби мови і базується на структурних законах її. Тим то й здійснюють це втручання здебільшого фахівці — науковці та письменники, що спеціально вивчають „новотворчі” можливості мови. „Послуги письменників у витворенні загальнофранцузької мови величезні, — писав Ш. Вандрієс. — Таку французьку мову, як ми її вивчаємо в школі, ми маємо завдяки спільним зусиллям граматиків та письменників”.⁶⁾

Отже, можна сказати, що цей перший тип втручання — це іманентно-мовне втручання, скероване на творення мови як знаряддя й частини національної культури. Воно здебільшого не виходить поза „життя” даної мови і в принципі не скероване проти якихось інших мов.

Далі я буду називати цей тип **іманентним**.

Але історія мов знає втручання й іншого характеру. Сюди належать такі явища, як от „табу” в примітивних народів, тобто заборона називати тотемну тварину чи ватажка

5) З більшими подробицями я розглянув цей матеріал у ст. „Літературна мова”.

6) „Языкъ” (російський переклад). Ст. 252.

їхніми назвами (іменами). У формули чаклування та ворожби ті ж таки примітивні народи (їхні ворожбити) вставляють незрозумілі слова для уявного магічного подіяння. Стародавні індуси пильнували, щоб у виголошуванні священних гімнів Веди й Рігведи не заходило ніяких фонетичних змін, тобто вони не допускали тих „стихійних” звукозмін, що, як відомо, невинно відбуваються у всякій мові. У деяких сучасних народів ще й тепер у богослужбах користуються мертвими мовами — латиною в католиків, старогєбрейською — в жидів, староцерковнослов'янською — в росіян та в українських греко-католиків.

Усі ці факти засвідчують втручання в мовний процес (порушення „стихійного життя” мови чи й відкидання загальноживаної в даному суспільстві мови), що має на меті не вдосконалювання мови чи поліпшення мовних відносин, а інтереси сторонні для мови як такої — інтереси магії, релігійного культу тощо.

Для новіших часів характерні факти втручання в мовний процес з мотивів державних, політичних, здебільшого під кутом зору **міжмовних відносин**, із користю для однієї і шкодою для другої мови. Коли англійський король Едвард III видав 1362 р. наказ про судочинство англійською мовою, то цим він обмежив вживання французької мови, що її принесли до Англії в XI ст. завойовники-нормани. Коли французький король Франциск 1539 року наказав користуватися в судах французькою мовою, то цим він відсунув на задній план латину й місцеві мови — провансальську, бретонську й ін. Заборони української літературної мови в Росії в другій половині XIX ст. (обіжник Валуєва з 1863 р., Емський указ з 1876 р. й ін.) та різні обмеження у вжитку інших мов були суто-політичними заходами, що мали на меті забезпечення неподільного панування в усій імперії російської літературної мови як могутнього засобу збереження єдності держави.

Силу-силенну фактів такого політичного втручання в мовний процес можна навести з міжмовних відносин (власне, відносин між російською мовою й неросійськими) в СРСР, але вони здебільшого загально відомі, і тому нема потреби їх тут наводити.⁷⁾

При втручанні цього другого типу звичайно не зважають на структурні закони даної мови чи на мовні відносини в суспільстві, і здійснюють це втручання владущі чинники — особи чи панівні в суспільстві (в державі) групи, як от

7) Велику їх кількість я подав у своїй праці „Ще про мовну політику більшовиків”. „Нові дні”, ч. 85-91 за 1957 р.

чаклуни, жерці, духівництво, носії політичної влади, нераз повновладні самодержці чи диктатори. Клясичний у буквальному розумінні слова приклад на ігнорування мовної структури з боку владушої особи — слова імператора Сігізмунда, сказані на „вселенському соборі” в Констанці 1414 р. в зв’язку з заввагою про його помилку в латинській мові: *Ego sum rex romanus at supra grammaticam*.

Якщо він імператор, то він може не зважати на правила граматики, він стоїть понад ними! Диктатор СРСР Йо. Сталін теж міг написати на своєму фото, подарованому „ударниці” Марії Демченко — „Маріе Демченко”, і цього ніхто не відважився критикувати.

Коли католицьке духівництво в Польщі вживає латини, а греко-католицьке — церковнослов’янської мови, то вони не зважають на те, що цим порушують нормальний мововжиток у своєму суспільстві, — вживають незрозумілої мови.

Факти такого стороннього, „ігнорантського” типу можна об’єднати під назвою втручання **екзогенного**.

Але не слід думати, що ці два типи абсолютно розмежовані (в суспільних явищах абсолютної розмежованості не буває). У втручанні першого типу іноді бувають деякі тенденції, властиві й другому типові, — і навпаки. Так, нераз творці літературних мов, удосконалюючи свою мову, мають на увазі **відштовх** від іншої мови, — отже, тут може бути момент міжмовних відносин. У таких умовах виникають **пуристичні** тенденції. Чеський пуризм XIX в. був розрахований на відштовх від німецької мови, фінський — від шведської, український та білоруський пуризм 20-их років „відштовхував” ці мови від російської і т. д. Відома учасниця українського культурного мовотворення 20-их років Олена Курило свої знамениті для свого часу „Уваги до сучасної української літературної мови” (перше видання 1922 р., друге — 1925 р.) скерувала проти впливів російської мови на українську, викорінюючи в українців саму „психологію російської мови”, „спосіб російського думання” („Вступне слово”, ст. I). Білоруський (кривицький) діяч В. Ластовський у передмові до свого російсько-білоруського словника („Падручны расійська-крывські словнік”, Ковно, 1924 р.) писав: „Наша мова тоді тільки зможе розвинути, коли зуміє виявити свою виразно окреслену індивідуальність і цим самим докаже рацію свого існування і коли зможе оборонитися від асиміляційного впливу великих сусідніх народів: росіян, поляків, українців. Для цього треба пам’ятати, що кожне чуже слово, занесене в мову, асимілює мову з сусідньою, забиває її окремішній характер, а тому треба, особливо пишучи, стерегтися і не вживати однакових із сусідніми слів, хоч би вони й були в мові, а брати такі, яких

нема в чужинців, але є в нашій здоровій народній мові” (ст. У).

Тенденція відштовху тут найвиразніша, дарма що Лас-товський досить поверхово розуміє проблему мовних впливів, зводить усе до лексики.

З другого боку, наприклад, французькі діячі XVI ст. протиставлячи свою літературну мову розвиненій латині, мусили дбати про її (французької мови) удосконалення, отже, іманентно втручатися в мову. Це ж тоді Ронсар мусив був „кинути в мову багато нових слів”, створивши їх за зразками грецькими та латинськими.

Проте основні явища в тому й тому типові таки роблять їх відмінними.

Якщо вжити тепер уже й слова „політика” (не тільки „втручання”), то можна сказати, що перший тип — це **мовотворча мовна політика**, а другий — „політична” або **властива мовна політика**. Ця остання назва — „властива мовна політика” нашими часами тим доречніша, що вона переважно й поєднується із справжньою політикою, як це ми бачимо, наприклад, у більшовицькій мовній політиці, що практикує тепер свідомий мовний російський імперіялізм, наступаючи за допомогою навіть поліційної сили на інші мови, тимчасом як, наприклад, церковні мотиви відсуваються на задній план. Якщо, може, в боротьбі українців за свою автокефальну церкву мова ще й досі виступає як актуальний чинник, то в факті вживання церковнослов'янської мови в українських греко-католиків маємо вже тільки певну інерцію донаціонального минулого, а не бойове гасло сучасності.

Таким чином, цей другий тип втручання — **властива мовна політика** тепер дуже виразно поєднується із справжньою національно-політичною боротьбою, чи то боротьбою імперіялістичних націй за збереження свого панування в колоніях (французи в Альжирі, росіяни в неросійських республіках СРСР та в державах-сателітах), чи то боротьбою поневолених націй за своє визволення.

Крім відзначених уже двох основних типів мовної політики — **мовотворчої** та **властивой**, можна відзначити ще деякі різновиди її.

Передусім можна говорити про мовну політику **наступальну (агресивну)** й **оборонну**. Коли мовна політика скерована в напрямі витіснення з ужитку іншої мови, — це наступальна, агресивна або імперіялістична мовна політика. Такою була російсько-царська мовна політика супроти української, білоруської та інших мов колишньої Російської імперії. Ще виразнішою в імперіялістичному розумінні стала більшовицька мовна політика 30-40 і 50-их років, що си-

ломіць накидала й накидає залежним від росіян народам російську мову та російську графіку. Більшовики ж вийшли вже в цьому імперіялістичному поході навіть за межі СРСР, бо вже не тільки т. зв. Монгольська народна республіка (Зовнішня Монголія), а й провінції Китаю — Внутрішня Монголія та Сін-Цзян „прийняли” російську графіку.

Імперіялістичною була німецька мовна політика супроти польської в Горішньому Шлезьку, польська в незалежній Польщі 20-30-их років нашого сторіччя супроти української й білоруської мов. Оборонною була чеська мовна політика супроти німецької, але імперіялістичною в Словаччині і на Закарпатті. Оборонною була мовна політика Української Народної Республіки (1917-1920 р. р.) та українських діячів УРСР від початку і до наших днів супроти російської. І так далі, фактів таких багато.

Обидва ці різновиди мовної політики можуть мати або **зовнішньолінгвістичний**, або **внутрішньолінгвістичний** характер.

Зовнішньолінгвістичною мовна політика буває тоді, коли ті чи ті заходи скеровано на зміну зовнішньолінгвістичного становища мови, її культурно-громадських, державних функцій тощо. Наступальна мовна політика може ці функції відбирати, усувати мову з ужитку, а оборонна, навпаки, — висувати, домагатись. Прикладів немає потреби наводити: вони всім відомі.

Внутрішньолінгвістична мовна політика — це втручання в будову мови, в її слівний склад, в фонетичну й граматичну систему. Коли російська Головна управа в справах друку в своєму обіжнику з 1881 р. наказувала цензорам не допускати „въ малоросійській говоръ новыхъ словъ, вновь придуманныхъ и взятыхъ изъ языковъ польскаго и нѣмецкаго”⁸⁾, то це була наступальна внутрішньолінгвістична політика. Те саме можна сказати й про заборону в Росії укр. фонетичного правопису та накидання українцям „ярижки”. Ще більше (безмірно більше!) „ілюстративного матеріялу” до цієї політики дали й дають своєю практикою здійснення „національної політики” більшовики, накидаючи неросійським мовам російську лексику, форми, графіку тощо, цинічно домагаючись зближення цих мов до „братньої” російської.⁹⁾ А в україн-

⁸⁾ За працею Р. Смаль-Стоцького „Українська мова в підсоветській Україні”. Варшава, 1936 р. Ст. 172

⁹⁾ Дивись про це в отій моїй праці про мовну політику більшовиків. До речі буде тут сказати, що з погляду лінгвістичного ці домагання безсенсові, бо накидання якійсь мові окремих слів чи граматичних явищ (напр., українській мові слова „льотчик” чи форми дав. в.

ській мові вони ще категоричніше, ніж царський уряд, заборонили „новые слова, вновь придуманные и взятые изъ языковъ польскаго и нѣмецкаго”!

Коли Олена Курило, висуваючи оборонну мовну політику українського народу, домагалась очищення української літературної мови від граматичних росіянізмів (а в її „Увагах” мова йшла переважно про граматичні явища), коли Ластовський висував пуристично-білоруський підхід у доборі лексики білоруської літературної мови, то це були факти оборонної внутрішньолінгвістичної мовної політики. Звичайно, як у війнах не раз важко буває визначити, хто нападає, а хто обороняється, так і тут: часом трудно буває визначити, яка це політика.

Далі: мовна політика може бути **позитивна й негативна**. Позитивна — коли вона скерована на зміцнення суспільного чи державного становища мови (це зовнішньолінгвістичний її різновид) і допомагає її розвитку як засобу культурного мововжитку (це внутрішньолінгвістичний різновид). Негативна — як вона скерована на усунення мови з ужитку (зовнішньолінгвістичний різновид) і деструкцію її середової будови (внутрішньолінгвістичний різновид).

Для визначення характеру мовної політики під кутом зору її позитивності чи негативності треба брати на увагу її **корисність** чи **шкідливість** для даної мови, незалежно від того, наступальна вона чи оборонна. Коли царська Росія не допускала української літературної мови до вжитку в школі, в церкві, в науці, в державному апараті, то ця наступальна мовна політика була негативна тільки для української мови, для самої ж російської мови це була позитивна мовна політика, бо мала на меті забезпечення сфери її вжитку. Але й оборонна мовна політика не завжди буває тільки позитивна. Коли В. Даль у своєму відомому словнику „живої великоруської мови”, захопився надмірним пуризмом, хотів повикидати з ро-

„брату”) не робить насилуваної мови помітно „ближчою” до російської. Якби, наприклад, в укр. мові вся лексика стала російською, а залишилась тільки фонетика, зокрема твердість приголосних перед Е, И, то й тоді вона не стала б російською. Я знав одного чоловіка, що говорив майже по-російському, але вимовляв „белила”, „беда”. Річ ясна, що це не була російська мова. Шкода від такого втручання для гнобленої мови безперечна (бо руйнує її зсередини), але мова-насилниця від цього не має ніякої користі, хіба що доб’ється цілковитого усунення переслідуваної мови з ужитку, тобто перемаже її в плані зовнішньолінгвістичної політики. Мова-жаргон теж може виконувати певну суспільну функцію, не допускаючи на своє місце мови-насилці, як це можна бачити на прикладі, „ідиш”.

сійської літературної мови такі слова, як „атмосфера” (нато-мість хотів запровадити „міроколица”), „акушерка” (нато-мість запровадив „родовспомогательный врач”), то це було негативне, дилетантське втручання в структуру усталізованої мови, шкідливе для неї. Те саме можна сказати про „кування” слів, що його практикував в українській мові М. Старицький: це „кування” було здебільшого шкідливе, бо не спиралось на словотвірні закони української мови.¹⁰⁾

Соціальна природа мови, соціальна зумовленість її середової будови, наявність у мовному знаку опірливих складників — це моменти, що зумовлюють чи „зв’язують” і саму мовну політику. А це означає, що самого бажання не досить для того, щоб скеровувати мовний процес у бажаному напрямі, що при втручанні в цей процес треба зважати на закони мови та суспільні умови її існування пов’язуючи з ними так чи так свої зусилля. Я б порівняв це з рухом корабля-вітрильника. Основна сила, що жене його морем, — вітер, і найлегше його провадити за вітром. В даному разі діють у згоді і стихія і зусилля корабельників. Але, знаючи закони вітру й його дії на вітрила, корабельники можуть скеровувати корабель трохи вбік, не зовсім за вітром, ба навіть проти вітру, якщо поведуть корабель зигзагами. Не раз мореплавцям доводиться обминати й небезпечні підводні скелі та рифи...

Мовна політика повинна керуватися отим „знанням законів вітру та його дії на вітрила”. Конкретні приклади різних умов такого чи такого „плавання” подам нижче.

Якщо мати на увазі **іманентну (мовотворчу) мовну політику**, то можна сказати, що вона **найуспішніше здійснюється в умовах єдиного суспільства** з огляду на той закон, що єдине суспільство забезпечує мовну єдність.

Це перший для неї закон.

Прикладів на це багато. Поляки досить рано (бо з XIV в.) і без особливих, болючих перешкод створили свою літературну мову, бо їхня мовна територія була здавна в центрі їхньої держави як політичного оформлення польського національного суспільства. До якогось там часу творцям польської літературної мови доводилось перемагати „супротивний вітер” середньовіччя — латини, що її підтримувала могутня, чужонаціональна своїм походженням і з-за кордону (з Риму) керована церква — католицька.

Росіяни теж майже „стихийно”, „пливучи за вітром”, приєднали до чужомовної основи — церковнослов’янської свої

¹⁰⁾ Про це в моїй книзі „Українська літературна мова, її виникнення й розвиток”. Нью-Йорк, 1955 р. Ст. ст. 172-178.

національні елементи (говір м. Москви). За „підводну небезпеку” було в них деякий час тільки пофранцуження керівної верстви суспільства — дворянства (кінець XVIII й початок XIX ст. ст.).

Але творцям української літературної мови доводилося увесь час „пливти проти вітру”, обминаючи різні перешкоди, ба й відбиваючи напади ворожих кораблів. Конкретніше кажучи, ці перешкоди були такі: а) її розвиток на основі церковнослов'янської мови обірвався в середині XVIII ст. внаслідок приєднання України до Московської держави; б) творення властивої української літературної мови відбувалося в умовах політичної (державної, вірніш: чужодержавної) роз'єднаності української мовної території; в) в усіх державах, до яких належали частини України, а особливо в Росії, до якої належало $\frac{3}{4}$ української мовної території, українську літературну мову забороняли, а творців її переслідували; г) її творено при майже стовідсотковій денационалізації культурних верств українського народу, що нераз ставилися вороже до самих спроб її творення (напр., переслідування „руської трійці” в Галичині з боку греко-католицької церкви).

З огляду на ці труднощі українська літературна мова й має такий довгий період творення (понад сто років). Сприяла творцям української мови тільки значна діалектна єдність української мовної території, і вони це використовували, переносючи, наприклад, центр творення з Наддніпрянщини до Галичини.

Неефектовність русифікаційних заходів царського уряду щодо українського селянства пояснюється тим, що воно не належало до російського суспільства.

Другий закон, важливий для іманентної мовної політики, лежить у тому, що в **основу всенациональної літературної мови може бути взяте тільки одно наріччя даної мови** (панівне), всі інші наріччя й говори можуть входити тільки частково, та й то часто не основними своїми особливостями.

Творці української літературної мови цієї особливості „вітру” довго не знали, намагаючись синтезувати всі наріччя української мови, і тому українська літературна мова так довго не мала єдиного узусу, єдиних норм. Трохи чи не вперше звернув на це увагу в українському мовознавстві К. Михальчук у своїй праці „До питання про українську літературну мову”, але вона, написана наприкінці XIX в., свого часу не була опублікована і тому на творення української літературної мови не вплинула.

Третій закон, що його може використовувати мовна політика, — наявність відповідного апарату подіяння — державного апарату, авторитетного наукового центру (Академії наук тощо), загальнообов'язкової освітньої системи, через які

мовнополітичні задуми можуть здійснюватись (напр., запровадження правописних норм).

Четвертий закон: внутрішньолінгвістичне іманентне втручання повинно базуватися на внутрішніх законах даної мови. Інакше кажучи, це втручання допускає користування тільки продуктивними граматичними засобами мови (напр., при творенні неологізмів) та заповнювання „порожніх місць у лексиці”, як це я з’ясував у статті „Типи мовних актів”.

Тим то дилетантські спроби реформувати мову (як от спроба В. Даля в російській мові) чи її удосконалювати (спроба М. Старицького) всупереч цьому закону заздалегідь засуджені на невдачу.

Якщо мати на увазі **екзогенну мовну політику**, то вона теж може спиратися на той же соціальний закон (або опиратися, при оборонній мовній політиці, тому закону), що в єдиному суспільстві може бути тільки одна мова. Отже, панівним народам цей закон прямо сприяє, а народам поневоленим треба „пливти проти вітру”. І здебільшого панівні народи й використовують цей закон з відкритим цинізмом, як це, наприклад, було в Польщі та в Румунії супроти української мови. Але в умовах сучасного цивілізованого світу, коли часом треба такі дії вмотивувати якимись „добримі” цілями, мовні насильники заличковують іноді свою наступальну мовну політику таким чи таким камуфляжем. Іноді, правда, цей камуфляж буває несвідомий, коли люди щиро вірять у свою „правоту”. Але об’єктивно це не перестає бути насильством. Напр. під час Великої французької революції кінця XVIII в. французькі революціонери висунули були ідею мовної єдності і запропонували французьку мову, як „мову свободи”, скерувавши ці заходи проти каталонської, провансальської, баскської, німецької, італійської й бретонської. „Оскільки республіка єдина, — сказано в проекті декрету, що його склав був Дюпон, — то й виховання буде французькою мовою, мовою переважної більшості громадян”. А під час обговорення цього проекту в Конвенті депутат Берер це так умотивував: „Федералізм і марновірство говорять по-бретонському, еміграція і ненависть до республіки — по-німецькому, контрреволюція — по-італійському, фанатизм — по-баскському. Розгромімо цю зброю шкідництва й помилок! Монархія могла бути схожа на вавилонську вежу, а в демократичній республіці залишатися громадянам неуками в національній мові, нездатними контролювати владу, — це значить зраджувати батьківщину, значить недооцінювати користи книгодруку, бо кожен друкар — учитель мови й законодавства. Французька мова стане всесвітньою, бо це мова народів, бо вона мала честь бути мовою декларації прав людини. Поки ж що вона повинна стати мовою всіх французів. У вільного народу мова повинна

бути одна для всіх!"¹¹⁾ У сучасній Франції мови національних меншостей переслідуються.

Як відомо, так само „вмотивовують” своє накидання російської мови і більшовики, називаючи її „мовою Жовтня”, „мовою Леніна — Сталіна” „мовою дружби народів”. А поет В. Маяковський писав:

Да будь я и негром преклонных годов...
я русский бы выучил только за то,
что им разговаривал Ленин.

Поневолею народам доводиться в цих умовах використовувати всі послаблення позицій панівної мови, іноді використовувати конституційні форми боротьби, що часом призводить до тимчасової „рівноваги”, як це можна спостерігати, наприклад, у Бельгії між мовою французькою й фламандською, чи до досить стабільних розмежовано-мовних відносин, як це є в Швейцарії, де одна мова не спромоглась стати панівною (хоч це призводить до певних явищ двомовності чи навіть тримовності, бодай серед всесдержавних діячів та старшин армії). Але **найрадикальніший шлях — це вихід із даного суспільства.**

Другий суспільний закон, протилежний до першого, — **що при поділі „суспільної території” мовна єдність розпадається**, сприяє поневолею мовам і являє собою непереборну перешкоду для наступальної політики імперіялістичних мов. Звідси боротьба народів за національне визволення взагалі.

Однак проблем мовної політики — питання про **мову майбутнього людства**. На цю тему, як відомо, дуже багато писав Й. Сталін, писав різними часами неоднаково, але в основному його думка зводиться до того, що єдина мова майбутнього створиться внаслідок схрещення різних мов. Схрещення мов, як нормальне явище, неможливе (див. ст. „Типи мовних актів”), а тому й виникнення такої мови виключене. **Якщо в майбутньому й буде одна мова, то нею стане мова того народу, який, кінець-кінцем, запанує над усіма іншими народами** (згідно з отим законом про одну мову в єдиному суспільстві і вивищення мови панівного народу).

¹¹⁾ Подаю за працею Жирмунського „Литературный язык и диалект”. Лгд. 1930. Ст. 49.

ЗМІСТ

Передне слово	1
Мовний знак	2
Типи мовних знаків	9
Соціальна природа мови	18
Межі й можливості мовистилу	30
Літературна мова	40
До теорії мовної політики	53

НАУКОВІ ПРАЦІ В. ЧАПЛЕНКА, ВИДАНІ ОКРЕМИМИ КНИЖКАМИ

Сонет в українській поезії, історично-теоретична розвідка (Одеса, 1929 р.)

Українізми в мові М. Гоголя (Авгсбург, 1948 р.)

Мова „Слова о полку Ігореві” (Вінніпег, 1950 р.)

Українська літературна мова, її виникнення й розвиток (Нью-Йорк, 1955 р.)

Мовна політика більшовиків (Мюнхен, 1956 р.)

Дещо про мову, збірка статей (Нью-Йорк, 1959 р.)

Пропащі сили (українське „радянське” письменство 20-их років;
друкується).

